

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD | № 1 | 2022
VOL XII | № 1 | 2022
TOM XII | № 1 | 2022

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD, № 1, 2022

VOL XII, № 1, 2022

TOM XII, № 1, 2022

Jurnal

2005-ci ildən 3 aydan bir çıxır

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq 16 may 2005-ci il tarixdə № 1105-A1-419 nömrə ilə Ədliyyə Nazirliyində uçota alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R) dövrü elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.

REDAKSİYA HEYƏTİ

DİLÇİLİK:

fil.e.d., prof. Məmmədov Azad
fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar
fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət
fil.e.d. Sadıqova Gülnarə
fil.f.d., dos. Qəribova Jalə
fil.e.d., dos. İbrahim Ülfət
fil.e.d., dos. Cəfərova Kəmalə
fil.f.d., dos. Əhmədov Fəzil
fil.e.d., dos. Yusifov Elxan
fil.f.d., dos. Müslümova Günay

ƏDƏBİYYAT:

fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin
fil.f.d., dos. Abdullayeva Yeganə
fil.f.d., dos. Məmmədova Samirə

PEDAQOGİKA/ METODİKA:

ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəl
ped.f.d., dos. İmanova Sevdə
ped.f.d. Kazdal Vəfa

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan – Etvás Loránd
Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
fil.e.d., prof. Levandovska Barbara – Konin
Dövlət Təbiiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma – Belqrad
Universiteti, Serbiya
Peart İan – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük
Britaniya, Vulverhempton
fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa – Kiyev Milli
Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
Dr. Svetlana Kurtés – Madeira Universiteti,
Portuqaliya
fil.e.d., prof. Həşimov Elçin – Moskva Dövlət
Pedaqoji Universiteti, Rusiya, Samara
fil.e.d., prof. İga Mariya Lehman – İctimai Elmlər
Universiteti, Polşa, Varşava
Dr. İosefina Blazsani-Batto – ADU-nun Rumın
Dili və Mədəniyyəti mərkəzinin direktoru,
Rumıniya
fil.e.d., prof. Marković Ljiljana – Belqrad
Universiteti, Serbiya, Belqrad

Baş redaktor:

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc,

Baş redaktorun müavini:

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə,

Məsul redaktor:

fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən,

Korrektor:

Aslanova Xatirə

EDITORIAL BOARD

LANGUAGE:

Azad Mammadov, *D.Sc., professor*,
Nigar Valiyeva, *D.Sc., professor*,
Fikrat Cahangirov, *D.Sc., professor*,
Gulnara Sadigova, *D.Sc., professor*,
Jala Garibova, *PhD, associate professor*,
Ulfat İbrahim, *PhD, associate professor*,
Kamala Cafarova, *PhD, associate professor*,
Fazil Ahmedov, *PhD, associate professor*,
Elxan Yusifov, *PhD, associate professor*,
Gunay Muslumova, *PhD, associate professor*,
Shahin Khalilli, *D.Sc., professor*,
Yegana Abdullayeva, *PhD, associate professor*,
Samira Mammadova, *PhD, associate professor*,

LITERATURE:

Amrali Shiraliev, *PhD, associate professor*,
Sevda İmanova, *PhD, associate professor*,
Kazdal Vafa, *PhD, associate professor*

PEDAGOGY/ METHODS OF TEACHING:

Zoltan Kövecses, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös
Lorand University, Hungary, Budapest
Barbara Levandovska, *D.Sc., professor*, Konin
State University of Applied Sciences, Poland,
Warsaw

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

Emma Mijikovich, *D.Sc., professor*, Belgrade
University, Serbia, Belgrade
Ian Peart, *Visions of Azerbaijan magazine*,
United Kingdom, Wolverhampton
Olqa Vorobyeva, *D.Sc., professor*, Kyiv National
Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
Dr. Kurtes Svetlana, University of Madeira,
Portugal
Elchin Gashimov, *D.Sc., professor*, Moscow City
University – Samara Branch, Samara
Iga Maria Lehman, *PhD, Associate Professor*,
University of Social Sciences, Poland
Iosefina Blazsani-Batto, *Associate Professor*,
Director of Romanian Language and Culture Center
of Azerbaijan University of Languages, Romania
Ljiljana Markovic, *PhD, professor*, University of
Belgrade, Serbia

Editor – in- chief:
Deputy editor:
Managing editor:

Sevinj Zeynalova, *D.Sc., professor*,
Hamida Aliyeva, *D.Sc., professor*
Ayten Allahverdiyeva, *PhD, associate professor*,
Khatira Aslanova

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Мамедов Азад, *д.ф.н., проф.*
Велиева Нигяр, *д.ф.н., проф.*
Джахангиров Фикрат, *д.ф.н., проф.*
Садыгова Гюльнара, *д.ф.н.*
Гарибова Жаля, *к.фил.н., доц.*
Ибрагим Ульфат, *к.фил.н., доц.*
Джафарова Камаля, *к.фил.н., доц.*
Ахмедов Фазил, *д.фил.ф., доц.*
Юсифов Ельхан, *к.фил.н., доц.*
Муслумова Гюнай, *к.фил.н., доц.*

ЛИТЕРАТУРА:

Халилли Шахин, *д.ф.н., проф.*
Абдуллаева Йегана, *к.фил.н., доц.*
Мамедова Самира, *к.фил.н., доц.*

ПЕДАГОГИКА/ МЕТОДИКА:

Ширалиев Амралы, *к.пед.н., доц.*
Иманова Севда, *к.пед.н., доц.*
Каздал Вафа, *к.пед.н., доц.*

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

Золтан Кевечес, *д.ф.н., проф.*,
университет Этвас Лоранд, Будапешт
Левандовски Барбара, *проф.* Государственный
университет
прикладных наук в Конине, Польша
Милкович Эмма, *проф.* Белградский университет,
Сербия
Пэрт Иан, *редактор журнала*
“Visions of Azerbaijan” Великобритания,
Вулверхемптон
Воробьева Ольга, *проф.* Киевский национальный
лингвистический университет, Украина
Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра,
Португалия
Гашимов Эльчин, *д.ф.н., проф.*, Московский
государственный педагогический университет
(Самарский филиал), Самара
Ига Мария Лехман, *д.ф.н., проф.*, Университет
общественных наук, Польша
Др. Йосефина Блазани- Батто, директор Центра
румынского языка и культуры, Румыния
Лжилжана Маркович, *д.ф.н., проф.*,
Белградский Университет, Сербия

Главный редактор:

Заместитель главного редактора:

Ответственный секретарь:

Корректор:

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*,

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*,

Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*,

Асланова Хатира

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Lalə Məmmədova</i> FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	8
<i>Bənövşə Məmmədova</i> KARL FOSSLERİN “DİL KİMLİYİ” KONSEPSİYASINDA İDEALİST POZİTİVİZMİN İNİKASI.....	16
<i>Günay Səfərova</i> MÜASİR İBRİ DİLİNDƏ SMİXUT VƏ ONUN FORMALARI.....	24
<i>Günel Quliyeva</i> BRİTANİYA İNGİLİS DİLİNİN DİALEKTLƏRİ.....	30
<i>Mülayim Bağırova, Mehriban Abdullayeva</i> İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞI İDİOMATİK İFADƏLRDƏ.....	36

ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ / ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ

<i>Vüsala Ağabəyli</i> BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN GENDEROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	46
<i>İrina Orucova</i> FİTSCERALDİN “BÖYÜK QETSBI” ROMANININ İDİOLEKTİNİN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ QORUNUB SAXLANILMASI.....	55
<i>Mahirə Hacıyeva</i> EREVHON VƏ VRİL UTOPIYASI.....	63

PEDAQOĞİKA / XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

<i>Səyyarə Qəhrəmanova</i> ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ DƏYİŞMƏSİNİN VƏ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNİN MÜHÜM YOLLARI.....	71
<i>Könül Həsənova</i> XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN STRATEGİYALAR.....	77

ELMİ DİSPUT

<i>Nizami Adışirinov</i> “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA XAN MƏCLİSİ.....	83
--	----

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Lala Mammadova</i> COGNITIVE FEATURES OF THE VERBS IN PERSIAN LANGUAGE.....	8
<i>Banovsha Mammadova</i> THE REFLECTION OF THE IDEALIST POSITIVISM IN KARL VOSSLER'S "LANGUAGE PERSONALITY" CONCEPTION.....	16
<i>Gunay Safarova</i> GENITIVE (SMIXUT) CONSTRUCTIONS IN MODERN HEBREW.....	24
<i>Gunel Quliyeva</i> DIALECTS OF BRITISH ENGLISH.....	30
<i>Mulayim Bagirova, Mehriban Abdullayeva</i> CONCEPT OF TIME IN PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS.....	36

LITERATURE / LITERATURE STUDIES/ LITERARY THEORY

<i>Vusala Aghabayli</i> GENDEROLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE THEME OF WAR IN FICTION.....	46
<i>İrina Orujova</i> PRESERVATION OF THE IDIOLECT OF F.S. FITZGERALD'S NOVEL "THE GREAT GATSBY" IN ITS TRANSLATION INTO RUSSIAN.....	55
<i>Mahira Hajiyeva</i> EREWHON AND VRIL.....	63

PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

<i>Sayyara Qahramanova</i> THE IMPORTANT WAYS TO CHANGE THE MEATING OF A WORD IN GERMAN AND ENRICH VOCABULARY.....	71
<i>Konul Hasanova</i> STRATEGIES USED IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	77

SCIENTIFIC DISPUTE

<i>Nizami Adishirinov</i> THE KHAN ASSEMBLY IN "DEDE KORKUT BOOK".....	83
---	----

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

- Лала Мамедова*
КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ.....8
- Вановша Маммадова*
ОБ ОТРАЖЕНИИ ИДЕАЛИСТИЧЕСКОГО ПОЗИТИВИЗМА В ТЕОРИИ
«ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ» КАРЛА ФОССЛЕРА.....16
- Гюнай Сафарова*
РОДИТЕЛЬНЫЕ (СМИХУТ) КОНСТРУКЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ИВРИТЕ....24
- Гулиева Гюнель*
ДИАЛЕКТЫ БРИТАНСКОГО АНГЛИЙСКОГО.....30
- Мулайим Багирова, Мехрибан Абдуллаева*
КОНЦЕПТ ВРЕМЕНИ В ИДИОМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЯХ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....36

ЛИТЕРАТУРА /ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ/ ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

- Вусала Агабейли*
ГЕНДЕРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕМЫ ВОЙНЫ В
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....46
- Ирина Оруджева*
СОХРАНЕНИЕ ИДИОЛЕКТА РОМАНА Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬДА
«ВЕЛИКИЙ ГЭТСБИ» ПРИ ЕГО ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК.....55
- Махира Гаджиева*
УТОПИИ ЭРЕВОНА И ВРИЛЯ.....63

ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

- Саяра Каграманова*
ВАЖНЫЕ СПОСОБЫ ИЗМЕНИТЬ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ И ОБОГАТИТЬ
СЛОВАРНЫЙ ЗАПАС НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ.....71
- Кёнуль Гасанова*
СТРАТЕГИИ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ....77

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

- Низами Адыширинов*
ХАНСКОЕ СОБРАНИЕ В «КНИГЕ ДЕДЕ КОРКУД».....83

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЛИНГВИСТИКА

UOT 81.

Lalə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
lale.mamadova@bsu.edu.az

FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Fars dili, koqnitiv dilçilik, feil, semantika, koqnitiv xüsusiyyətlər*

Key words: *Persian language, cognitive linguistics, verb, semantic, cognitive features*

Ключевые слова: *персидский язык, когнитивная лингвистика, глагол, семантика, когнитивные особенности*

Feillər aid olduqları dilin daxili strukturunu, inkişafını və özünəməxsusluğunu ən çox və ən aydın şəkildə ifadə edə bilən yarıdır. Məhz buna görə də dillərin ən az dəyişən qatı feillərdir. Fars dilində geniş və mürəkkəb struktura malik feil sistemi mövcuddur. Müəyyən önsəkilçilər vasitəsilə sadə feillərdən düzəltmə feillər yaranmışdır və bu önsəkilçilərin əksəriyyəti öz qədim formasından uzaqlaşmış və bu gün fərqli formalarda saxlanılmışdır, o cümlədən onlardan bir çoxları dilin ilkin inkişaf mərhələlərində müstəqil söz olmuşlar.

Mürəkkəb feillər isə ad və feil hissəsi olmaqla iki hissədən ibarət olurlar. Feillərin ad hissəsi qismində demək olar ki, bütün nitq hissələri çıxış edə bilirlər. Mürəkkəb feillər öz həqiqi mənalari ilə yanaşı, məcazi mənalari da ifadə edə bilirlər. Bu zaman ikinci tərəf kimi çıxış edən feil hissəsindəki sözlər müxtəlif məcazi məna çalarları yaratmış olurlar.

Fars dilində feillərin məna cəhətdən çoxaspektli təhlili, təsirlilik cəhətdən bölünməsi, məlum və məchul növdə müşahidə olunan fərqli xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi feilləri bol material ehtiva edən, mürəkkəb strukturlu dil vahidi kimi qarşımıza çıxarır. Qeyd edək ki, bütün bu fərqliliklər fars dilində feilin koqnitiv cəhətdən tədqiqini də maraqlı mövzu kimi

şərtləndirir. “Koqnitiv elmlərin uğurlu və fəal sahələrdən biri kimi tanınmasına baxmayaraq XXI əsrin əvvəllərində alimlər beyinin iş prinsipi barədə hələ az məlumatlı olduqlarını etiraf edirlər. Yaddaş və ya dil kimi əsas insan bacarıqlarını təmin edən mental proseslər haqqında fundamental fikir ayrılığı mövcuddur” [7, s. 162]. Bu gün koqnitiv dilçilik dilçilik elminin ən aktual sahələrindən olmaqla yanaşı yaxşı öyrənilmişdir və bütün cəhətləri sistemli şəkildə müəyyən olunmuşdur.

“Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi qismən keçən əsrin 70-ci illərində dilçilik nəzəriyyələrində xüsusilə Qərbdə) hökm sürən semantikaya etinasızlığa bir reaksiya oldu. Buna görə də semantika koqnitiv dilçilik tədqiqatlarında əsas rol oynayır və dilin işlənməsində aparıcı qüvvə kimi nəzərdən keçirilir” [1, s. 72].

Fars dilində feilin əsasını təşkil edən 3 xüsusiyyətə görə qısa müddətlidir ya yox; konkret sonluq ifadə edib etməməsinə görə; prosesdə sonlanma bildirir ya yox) onu bir neçə qrupa bölürlər. **Fəaliyyət bildirən feillər** davamlılıq ifadə edir. Məsələn:

دویدن dəvidən) qaçmaq; قدم زدن gəzmək, addımlamaq).

Tədqiqat bildirən feillər: نامه نوشتن məktub yazmaq); ساختن düzəltmək);

Nəticə ifadə edən feillər: یافتن tapmaq), رسیدن çatmaq);

Ani baş verən prosesləri bildirən feillər: عطسه کردن asqırmaq), پر زدن qanadlanmaq); statik feillər: داشتن malik olmaq), دوست داشتن sevmək).

Qeyd edək ki, bu, Vendler nəzəriyyəsi adlanır **16**), lakin onu birmənalı olaraq qəbul etməyənlər də vardır. H. Verkuyl və H. Svart **9**) belə bildirirlər ki, feillər öz təbiətləri etibarilə sabit və daxili simvolik mənaya malik deyilərlər, hətta mümkündür ki, hər feil müəyyən bir şəraitdə müxtəlif mənə ifadə edə bilsin. Məsələn, yazmaq نوشتن) feili ilə düzələn cümlələrə nəzər salaq:

او نامه می نویسد

O, məktub yazır)

1. Bu feil qeyri-konkret daxili arqumentlər gətirildikdə, fəaliyyət bildirə bilir:

Burada kiminsə məktubu yazması qeyri-konkret daxili arqument gətirildikdə, fəaliyyət ifadə etmiş olur.

2. Eyni cümlə ilə məktubu yazmağı sonu olmayan, son bildirməyən fəaliyyət qismində ifadə etmək mümkündür.

3. sonqoşmasından istifadə etməklə eyni cümlənin ifadə etdiyi mənələrə nəzər salaq:

او نامه را می نویسد

O, məktubu yazır)

Bu zaman feil növbəti dəfə daxili konkret bir argument sayəsində tədqiqi feilə çevrilir. Başqa sözlə, konkret sonluq nəzərdə tutulan xüsusi bir məktubun yazılmasını bildirmiş olur. Bu proses feillərin dəyişməsinin mahiyyətini açıq şəkildə göstərir.

Koqnitiv semantikada nəzəri problemlərin həllinin aradan qaldırılması üçün klassik nəzəriyyələr tətbiq edilir. Hər bir dilin xüsusi koqnitiv imkanları vardır və bu imkanları dil daşıyıcılarının ixtiyarına verir. Onların köməyi ilə müxtəlif üsullar və addımlarla feilləri konseptuallaşdırmaqla bilir. Bu səbəbdən bəzən eyni bir feil müxtəlif şəkillərdə və formalarda fərqlənə bilər. Bu koqnitiv, izahı yanlış ifadə olunmuş imkanlar dil daşıyıcısını ona yönəldir ki, feilin hər hansı bir hadisə bildirməyə yönəlmiş quruluşunu yanlış şəkildə izah etsin.

Fars dilində feillərin öyrənilmə vəziyyəti. Hər bir feilin növ, zaman, şəxs, əlamət kimi xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərin hər birinin xarici və semantik cəhətləri vardır və onlar feillərin təbiətini və funksiyalarını izah edirlər. Bu günə qədər Ə. Şəfai (1984), X. Fərşidvərd (1969, s. 120; 2003, s. 381), Əli Əşrəf Sadiqi və Qulam Rza Ərzəng (1982, s. 6-7), Xosrov Natel Xanlari (1987, s. 30), Əhməd Givi (2001, II cild), Kamyar Vahidyan və Qulamrza Omrani (1386) kimi İran tədqiqatçıları feilin şəkillərini tədqiq etmiş və onu 6 qrupa ayırmışlar. Bu qruplar mübtəda-xəbər uzlaşması, feilin şərt bildirməsi feilin şərt şəkli), feilin əmri bildirməsi əmr şəkli), feildən yaranan sifət kimi işlənən sözlər, məsdər olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Lakin qeyd edək ki, sonrakı onilliklərdə yazılan əsərlər (Əxlaqi 1377), Səfəvi (1380), Təlqani (2008), Hüseyini (2005), Amuzadə, Təvəngər (2011), Ağaqolzadə & Abbasi (2012), Dərzi (2015), Elxanipur (2015)) göstərdilər ki, bu sahədə istiqamətlər və aspektlər ənənəvidən müasir baxışa doğru yönəlmişdir. Bu kimi tədqiqatçıların araşdırmaları özündən sonrakı alimlərə perspektivləri feilin növünü və modallığını nəzərə almaqla şərh etməyə və yanaşmağa doğru istiqamətləndirmişdir.

Əlavə olaraq, bütün təsirə malik variantlar morfolojiya, semantika, sintaktika kimi müxtəlif dil səviyyələrində əmr formasında işləndikdə feil növü kimi hesaba alınmalıdır.

Fars dilində feilin əmr formasının koqnitiv xüsusiyyətləri. Fars dilində feilin əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən əmr formasında olan feilləri xüsusi araşdırmaq lazım gəlir. Fars dilində feilin əmr şəklinin forması və mənası arasında fərq vardır və bu fərq koqnitiv dilçiliyin subnəzəriyyələrindən olan prototip nəzəriyyəyə əsaslanır. Ümumilikdə, əmr forması əmr, göstəriş, xahiş, dua ilə bağlı, o cümlədən təklif bildirən və digər mənalı sözləri bildirir. Fars dili kimi bir sıra dillərdə əmr feilləri, modal feillər, isimlər, sifətlər və zərflər feilin əmr şəklini formalaşdırırlar. Əlavə olaraq qeyd edilə

bilər ki, önqoşma, bütün bir paraqraf, hətta bəzi qeyri-verbal işarələr belə müəyyən situativ məzmununda əmri ehtiva edə bilər.

Əmr cümlələri aid olduqları dillərdə öz cümlə quruluşlarına görə digər dillərdən fərqlənir və özlərinə məxsus sintaktik, morfoloji quruluşları və əsas feilləri olur. Əmr cümlələrində məlum olan subyekt işlənmir burada subyektin nəqletmə funksiyasını daşdığı bəzi məzmunlar istisna edilə bilər) və ya bu mənada əsas feil, ya da vurğulanmış söz çıxış edir. Bir çox dillərdə bu zaman modal sözlərdən istifadə olunmur. J.Kristal bildirir ki, əmr forması feil formaları, cümlələr, cümlə növlərinin əmrlə ifadə olunmasına əsaslanır, məsələn: “go away” [4, s. 227]. Əmr formasının onu digər cümlə növlərini fərqləndirən çoxlu formal cəhətləri vardır. Belə görünür ki, cümlə səviyyəsində əmr forması məhdud feil diapazonunu, məzmununda dəyişkənliyi nəzərdə tutur. Belə bir nəticə də əldə edilir ki, koqnitiv linqvistik yanaşma elə orijinal dil istifadəsinə əsaslanmalıdır ki, onun nəticəsi təkrar oluna bilsin. Məhz bu baxımdan, hər hansı dil hadisəsi ilə bağlı araşdırma edən kəs dil korpusunu məlumat mənbəyi kimi öyrənməyə üstünlük verir.

Koqnitiv dilçilik yanaşmasına əsasən dil koqnitiv sistemin bir hissəsidir və dilin sintaktik strukturu ayrıca tədqiq edilə bilməz, daha doğrusu bütün təsiredici faktorlar müxtəlif dil aspektlərindən hesaba alınmalıdır. Semantik cəhətdən əmr cümlələri qaydalara uyğun olaraq bir sıra dillərdə əmrləri ifadə edə bilirlər. Fars dili də belə dillərdən biridir.

Fars dilində bir çox digər dillərdə olduğu kimi, köməkçi feillər, yarım-modal feillər, leksik feillər, isimlər, sifətlər, zərflər və şərt bildirən bəzi dil elementləri əmr şəklini formalaşdırma bilirlər. Müxtəlif dillərdə əmr formasında olan dil vahidlərinin sayı kifayət qədərdir, lakin onlar müsbət və mənfi əmrlər olmaqla iki yerə bölünürlər. Müxtəlif variantda ifadə olunmuş dəvət, əmr xarakterli sözlər istənilən mətn hissəsi çərçivəsində müqayisə edildikdə, digər kateqoriyaya daxil diqqət çəkmə, salamlama, təklif, təhdid və bu mənalı sözlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Dil korpusunda bu halın müşahidə edilməsi onunla izah olunur ki, mətn çərçivəsində obrazlar arasında təbii dialoqlar dilin daxili təbiətindən irəli gələrək qeyri-ixtiyari olaraq əmr cümlələrindən təşkil olunur və bu da prototip nəzəriyyəsini təsdiq edir.

Fars dilində sadə feillərin koqnitiv xüsusiyyətləri. Fars dilində feillərin özünəməxsus cəhətlərindən biri də budur ki, bir sıra sadə feillər koqnitiv faktorlar nəzərə alındıqda, polisemik proses formalaşdırma bilər. Qeyd edək ki, sadə feilin belə polisemiya yaratması təsadüfi proses deyildir. Bir sıra müəlliflər verbal elementin dil prosesində müxtəlif məna yaratmasını sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin koqnitiv cəhətləri və mövcud metodoloji fərqlərlə əlaqələndirirlər. Fars dilində bənzər polisemiya yaradan sadə feillə-

rin sayı elə də çox deyildir, halbuki, fransız və ingilis dillərində bənzər sadə feillərin sayı kifayət qədərdir. Sadə feillərin çoxmənalılığını təhlil etdikdə, kateqoriyalaşdırma, təsvir sxemləri, prototip və radial şəbəkə kimi üsullardan istifadə olunur və bu üsulların hamısı koqnitiv dilçilik üçün mərkəzi məsələlərdən hesab olunur. Bu üsulların tətbiqindən sonra belə nəticə əldə edilmişdir ki, insanların fiziki, maddi təcrübəsi, tendensiyalar onların konseptuallaşdırma tərzinə və polisemik feilləri başa düşməsinə təsir göstərir. Eyni zamanda prototipin ən yaxşı funksiyasının polisemiya olduğu da bu prosesdə aşkar olunmuşdur.

Fars dilində ən işlək feillərdən olan “افتادن” feilinin koqnitiv xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Hafız Şirazinin aşağıdakı beytinə baxaq:

18) هر که در دایره گردش ایام افتاد چه کند کز پی دوران نرود چون پرگار

Bu beytdə “افتادن” sözü “giriftar olmaq” mənasına gəlir və məhz bu seçilən nümunə sübut edir ki, fars dilində fərd düşdüyü vəziyyəti ifadə etmək üçün öz beynində saxladığı həcm sxemlərindən istifadə edir. Başqa sözlə, biz dilimizdə mövcud bir sıra məfhumların ifadəsi üçün müəyyən həcm ayırmış oluruq. Qeyd edək ki, “افتادن” düşmək, yıxılmaq) feilinin məna çoxluğu olduqca geniş mövzudur və yazılanlarla məhdudlaşmır. Bənzər müxtəliflik və koqnitiv fərqlənmə fars dilinin demək olar ki, bütün sadə feillərində müşahidə olunur.

Fars dilində mürəkkəb feillərin koqnitiv xüsusiyyətləri. Fars dilində mürəkkəb predikatlar digər feil yarımqruplarına nisbətən çox az öyrənilmişdir. Dilçilikdə irəli sürülən fikirlərdən biri bundan ibarətdir ki, mürəkkəb predikatlar daxiletmə prosesinin birbaşa və ya qeyri-müstəqim nəticəsi hesab oluna bilər. Burada daxiletmə prosesinə nominallar, sifətlər və önqoşmalı ifadələr daxil edilir. Bu proses koqnitiv qrammatika nəzəriyyələrinin bir sıra vasitələri ilə izah edilir və mürəkkəb predikatların tam cümlələrdən yarandığı, daha sonra isə birləşmə prosesinə qoşularaq qeyri-verbal və verbal elementlərin cümlələrdən kənarında seçildiyi və mürəkkəb predikat olaraq tamamlandığı qeyd olunur. Belə bir təxmini inkişaf prosesində feillə bağlı mübahisə təsadüfi olaraq ötürülür və feil tamamlayıcısı və ya yüksək koqnitiv əlamətlərə malik əlavə də bu prosesə daxil edilir.

Fars dilində mürəkkəb feillərin koqnitiv xüsusiyyətlərindən danışarkən, sadə feildən təşkil edilmiş mürəkkəb feillərə fokuslanmaq lazım gəlir. Belə feillərdən biri fars dilində olduqca sıx işlənmə tezliyinə malik کردن kərdən) “etmək” feilidir. Bu feil çoxsaylı mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edir. Bu sadə feil çoxsaylı müxtəlif mürəkkəb mənalı keçidlər yarada bilər. Bundan başqa, mürəkkəb predikatlar həm də danışanları müəyyən dil

sxemə ilə təmin edir və bu sxem vasitəsilə sadə feildən yaranmış digər mürəkkəb feillər öz təsdiqini tapa bilir.

Məlum olduğu üzrə sadə feillərdən düzəlmiş mürəkkəb predikatların müxtəlif növləri vardır. Bu növ müxtəlifliyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sadə feillərin semantik yeniliyi iki mümkün variantdan birində özünü doğruldur və bu isə sadə feil əsasında formalaşmış mürəkkəb feilin necə formalaşdığından asılı olur:

I. Tərkibi keçidlərin birbaşa tətbiqi. Bu hal qeyri-mümkündür və vəziyyət belə olduqda, sadə feilin semantikasi əsas və ya onun vasitəsilə yaranmış feilin əsasında formalaşmış elementə bərabər olmuş olur. Nümunə olaraq امتحان دادن – imtahan vermək; خواب رفتن – yuxuya getmək, لانه کردن – yuva qurmaq feillərini göstərmək mümkündür;

II. Tərkibi keçidlərin bilavasitə tətbiqi. Bu hal yalnız sisteməlik sxem vasitəsilə mümkündür. Bu halda sadə feilin semantik yararlılığı aid olduğu sxemin struktural mənasında öz həllini tapa bilmir. Nümunə olaraq ایمیل زدن e-mail yazmaq) feili göstərilə bilər. Burada sadə feilin زدن zədən) “vurmaq” mənası ilə hər hansı bir bağlılığı yoxdur, lakin bununla belə “əlaqə yaratmaq” mənasını bu sxem vasitəsilə bildirir: X + zədən. Bu sxem isə زدن تلگراف teleqraf zədən) birləşməsindən yaranmış və onun əsasında formalaşmışdır. Tərkibi feil isimdən yaradılmış feildir və buradakı sadə feil qeyri-verbal elementi verballaşdırmaq məqsədi güdür. Bu halda sadə feilin semantik yararlılığı predikata prosessual mənə əlavə etməkdir.

Koqnitiv yanaşmaya əsasən dil koqnisisiya prosesinin tərkibi hissəsidir və bu da sosial-mədəni, fiziki-məntiqi, kommunikativ, funksional yanaşma ilə qarşılıqlı əlaqədə öz əksini tapır. Bu əskolunma prosesi qavrama, koqnitiv inkişaf və mental proses kontekstində başa düşülə bilər. Deyilənlər belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, fars dilində feillərin koqnitiv xüsusiyyətləri təsadüfi proses olmayıb feillərin semantik qiymətləndirilməsinə təsir göstərən koqnitiv xüsusiyyətlərinə və metodoloji fərqlərə əsaslanmaqdadır.

Bu məqsədlə feillər fəaliyyət, tədqiqat, nəticə və ani proseslər bildirən və digər semantik yarımqruplara daxil edilməklə onların mənə xüsusiyyətləri və ifadə vasitələri müxtəlif dil səviyyələrində araşdırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri/A. Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. 91 s.
2. Amouzadeh, M. and Tavangar, M. and Shahnasari, Subjective modality in Persian and English parallel texts, in Subjectivity in Language and Discourse,

- Nicole Baumgarten, Inke Du Bois and Julian House. eds. PP. 245-266. East Sussex: Emerald Group Publishing, 2012.
3. Croft W. Cruse Alan D. Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press. 2004.
 4. Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. Oxford: Blackwell Publisher, 2004.
 5. Declerck R. 1979a. "On the Progressive and the 'Imperfective Paradox'". *Linguistics and Philosophy* 3:267-272.
 6. Elkhanipour N. Adjective in Persian Language. Tehran: Markaz publication. 2015.
 7. Fahnstock, J. Rhetoric in the age of cognitive science // – New York: The viability of rhetoric, – 2005. – p.159-179.
 8. Giwi A. Historical Grammar of Verb. Vol. 2, 1st Ed., Tehran: 2001. Qatreh Pubs.
 9. Henriette De Swart, Verkuyl H. Lecture Notes of the 11th European Summer School in Logic, Language and Information (ESSLLI), Tense and aspect in sentence and discourse, 1999/8.
 10. Jensen B. Imperatives in English and Scandinavian. PHD Thesis, University of Oxford. 2003.
 11. Lakoff G. Categories and cognitive modals. Tries Series. 1982. Linguistics Agency University Trier.
 12. Lakoff G., Thompson H. Introduction to cognitive grammar in proceedings of the 1st Annual of Berkeley Linguistics Society. Berkeley Linguistic Society: 1975. Pp. 295-313
 13. Safavi K. Introduction on Semantics. Tehran: Islamic Art Institute, 1380.
 14. Talghanai H. Aspect, Mood , Negation in Persian language. Canada: Toronto University. 2008.
 15. Vlach F. "Temporal Adverbials, Tenses and the Perfect". 1993.
 16. Vendler Z. *The Philosophical Review*. Vol. 66, No. 2 Apr., 1957), pp. 143-160 (18 pages). Published By: Duke University Press
 17. Verkuyl H. J. On the Compositional Nature of the Aspects. Dordrecht: 1972. Reidel.

İnternet mənbələri:

18. <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh111>
19. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-linguistics/article/abs/ronald-w-langacker-cognitive-grammar-a-basic-introduction-oxford-oxford-university-press-2008-pp-x562/E2B2206E40E839C7D7A7F4A08E24D098>
20. <https://www.proquest.com/docview/196374290>

Lala Mammadova

Summary
Cognitive features of the verbs in Persian language

Cognitive aspect prevails in the current issues in linguistics, which intensively searches for new approaches in the theory and philosophy of language. It therefore stresses the need for adopting a purely cognitive approach to the study of any linguistic unit. The cognitive-oriented study of Persian language has also become a mainstream trend among the researchers. In this connection, the verb in Persian language has drawn a considerable interest for its unique status as one of the pillars of Persian language and its well-preserved identity.

The article aims to explore the cognitive features of the simple, derivative and compound verbs and also the non-finite form (infinitive) of the verb, as well as its relevance-irrelevance to various grammatical categories in Persian. For this purpose, the verbs have been classified under the semantic subgroups expressing action, research, result, sudden processes, etc.), as well as their semantic peculiarities and the ways of expression have been analysed based on different levels of language.

Лала Мамедова

Резюме
Когнитивные особенности глаголов в персидском языке

Когнитивный аспект стал доминирующим в современной лингвистике, которая находится в поисках новых подходов к теории и философии языка. Данное обстоятельство обуславливает исследование когнитивных особенностей единиц языка. С этой точки зрения исследования в области персидского языка являются не исключением. Особый интерес вызывает исследование когнитивных особенностей глагола в персидском языке, который рассматривается как один из столбов персидского языка сохранивший свою идентичность.

Статья посвящена исследованию когнитивных особенностей простых, производных и сложных глаголов, а также инфинитива в персидском языке. Одновременно целью также является определение их соответствия- не соответствия различным грамматическим категориям персидского языка.

С этой целью глаголы были отнесены к различным семантическим подгруппам выражающие действие, исследование, результат, внезапный процесс и т.д.), а также исследованы их семантические особенности и способы выражения на различных уровнях языка.

Rəyçi: f.f.d., dos. J.Qəribova

Redaksiyaya daxil olma: 12.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022

UOT 81.

Bənövşə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
benovshem.m@gmail.com

KARL FOSSLERİN “DİL KİMLİYİ” KONSEPSİYASINDA İDEALİST POZİTİVİZMİN İNİKASI

Açar sözlər: “dil kimliyi” nəzəriyyəsi, idealist pozitivizm, Karl Fossler, Benedetto Kroçe

Key words: “language personality” theory, idealist positivism, Karl Vossler, Benedetto Croce.

Ключевые слова: теория «языковой личности», позитивистский идеализм, Карл Фосслер, Бенедетто Кроче.

XX əsrdə öz inkişafının ən intensiv mərhələsinə qədəm qoymuş “dil şəxsiyyəti” nəzəriyyəsi öz dövrünün aparıcı fəlsəfi doktrinalarının təsirindən kənar qalmamışdır. Fəlsəfi doktrinaların bir-birini ən sürətli şəkildə əvəzlədiyi bu yüzillikdə insana, şəxsiyyətə, insanların ən aparıcı ünsiyyət və fikri ifadə vasitəsinə münasibətin bir formatdan digər formata intesivliklə keçid etdiyi XX yüzillikdə dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin də fərqli nəzəri zəminlərə “oturdulma” cəhdləri müşahidə edildi. Heç şübhəsiz ki, bu ilk növbədə, “çox vaxt fəlsəfənin bütün elmlərin anası hesab edilməsi”, “ictimai şüurun, məhz, fəlsəfi kateqoriya olması” və bu səbəbdən də “müasir təbiətşünaslığın, fizikanın, riyaziyyatın fəlsəfəyə əsaslandığı” kimi, “dilçilik elminin də ... ilkin inkişaf mərhələsində fəlsəfənin bir hissəsi kimi meydana gəlməsi” gerçəkliyini əyani şəkildə təsdiq edir [1, s. 19].

Digər tərəfdən dilin fəlsəfənin ən qlobal problemlərindən biri olması gerçəkliyinin etiraf edildiyini də ortaya qoyur. Belə ki, S.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, “xüsusən *dillə ifadə olunan bilik* artıq ancaq sonlu, müəyyən və riyaziləşdirilə bilən, məntiq formaları əsasında qurulan, bir sözlə, *formal bilikdir – informasiyadır*. Canlı bilik isə hələ varlıqla əlaqələrdən tam məhrum olmamış, qoparılıb ayrılmamış, dil qəlibinə salınmamış, “konservləşməmiş” bilikdir (kursiv bizimdir. – B.M.) [2, s.73]. Dilçilik və fəlsəfənin müştərək fəaliyyəti nəticəsində həm real dil, həm də potensial “dil” bilik, yəni altşüur bilik paradıqmalarını “istehsal edən” idrak fəqliyyəti öyrənilir. Dil şəxsiyyəti (həm fərdi, həm də milli dil şəxsiyyətlərindən söhbət gedir) geniş anlamdakı bilik paradıqmalarını ehtiva etdiyindən hər iki kontekstdə,

yəni həm verbal reallıq qazanmış (mətnlər formatında ifadə tapmış) bilik paradiqmalarını, həm də informasiya metabolizmi formatını formalaşdıran koqnitiv mexanizmlər sistemini əhatə edir. Təsadüfi deyil ki, məhz XX əsrdə **“Dil mövcudluğun əsası olduğundan, elə dünyanın özü də sonsuz, nəhayətsiz mətni təcəssüm etdirir. Əslində, hər şey mətnləşir”** [3, s.88] – kimi flaqman lozunq formalaşa bilmişdir. Dekonstruksiya ideoloqu J.Derridanın dilindən səslənmiş bu ifadənin perifrəzina yol versək deyə bilərik ki, əslində “Dil və eləcə də nitq davranışı şəxsiyyətin əsas ifadə formalarından biri, bəlkə də birincisi olduğundan şəxsiyyət özünü elə nitqində, dil kimliyində təzahür etdirir. Əslində, şəxsiyyətin kimliyi onun ifadə etdiyi mətnlərdə gizlidir. Hər şey (şəxsiyyətin bütün arzu-istəkləri; motiv və intensiyaları; əxlaqı-etik tabu və doqmaları, estetik prioritetləri və s.) mətnləşir”. Bu baxımdan, dilin fəlsəfi problemlərinə daha dərinədən baş vurulması XX əsrdə dil şəxsiyyəti ideyasının daha da təkmilləşməsinə, onun sırf linqvistik təlim formatından çıxaraq multidisiplinar problemə statusundakı mövqelərinin sabitləşməsinə yol açdı.

XX əsr fəlsəfi cərəyanları – pozitivizm (L.Viqtenşteynin təmsalında), ekzistensializm (M.Haydeggerin təmsalında), neokantçılıq (E.Kassirerin təmsalında), strukturalizm və poststrukturalizm (R.Bart, M.Fuko), o cümlədən, dekonstruksiya (J.Derrida), habelə psixologiyadan fəlsəfəyə və ümumilikdə humanitar elmlərə “sıçramış” ən gənc cərəyanlardan olan psixozanaliz (Z.Freyd, J.Lakan), analitik psixologiya (K.Q.Yunq) və b. dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin ideya-konseptual zəminin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

M.A.Demyankonun qeyd etdiyi kimi, XX əsrin 20-30-cu illərinin dilçilik görüşləri estetik individualist K.Fossler, filosof-simvolist E.Kassirer, ekzistensialist və eyni zamanda personalizasiya tərəfdarı L.Vaysgerberin ciddi təsirinə məruz qalmışdır [4, s.19]. Göründüyü kimi, L.Vaygerberin dilçilik görüşləri və deməli onun əsasını qoyduğu “dil kimliyi” nəzəriyyəsi dolayısı ilə həm də eksistensializm fəlsəfi cərəyanının əsas doqmalarının təsirindən yan ötməmişdir. XX əsrin I yarısında fəlsəfi fikirlərin zəngin koleydoskopunun “dil kimliyi” nəzəriyyəsinə hansı aspektdən və hansı səviyyədə təsir etdiyini müəyyənləşdirmək üçün ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə təhlilimizi davam etdirək.

Pozitivizmin “dil kimliyi” nəzəriyyəsinə təsiri: Dil kimliyi nəzəriyyəsinin yaranmasında həlledici rol oynamamasına baxmayaraq, Karl Fosler (və onun idealist pozitivizmi şəxsiyyət – dil, idiostil problemlərinin təhlilinə böyük töhvə vermiş dilçilər sırasında anılır.

Dilçilikdə pozitivizm daha çox Karl Fosslerin adı ilə bağlansa da, əslində bu fəlsəfi cərəyanın ciddi təsirini öz üzərində hiss etmiş dilçilər “Gənc

qrammatiklər məktəbi”nin nümayəndələri olmuşlar. N.S.Şarafutdinovun qeyd etdiyi kimi, “gənc qrammatiklər” nə romantiklər idi, nə də naturalistlər idi. Onlar üzlərinin “fəlsəfəyə inamsızlığında” Oqüst Kontun pozitivizminə və Herbertin assosiativ psixologiyasına istinad edirdilər. Maraqlıdır ki, “Gənc qrammatikləri” tənqid edən Fosslerin özü də birinciləri pozitivistlər qismində dəyərləndirir [5, s.219]. Yəni, burada eyni pozitivist platformda yanaşma fərqliliyindən söhbət gedir.

Məlumdur ki, dilin fəlsəfi problemlərində daha çox, canlı insanın danışıqına diqqət yetirilməsini vacib sayan, dialektlərin öyrənilməsinin labüdlüyünü önə çəkən “gənc qrammatiklər” dilin olduğu kimi, yəni fəlsəfi “yükləmələrdən” kənar öyrənilməsinə daha doğru hesab edirdilər. “Dili (yəni, abstrakt anlayışdakı “dili” – B.M.) xüsusi bir şövqlə, *danışan insanı isə çox az tədqiq edildiyini*” özünəqədərki dilçiliyin əsas qüsurlarından sayan Leypsiq məktəbi (kursiv bizimdir. – B.M.) [6, s. 33].

Göründüyü kimi, pozitivizm dilçilik araşdırmalarının vektorunu daha çox insanın, fərdin üzərinə, canlı danışığın üzərinə keçirmək ehtiyacını yaradır. Maraqlıdır ki, XIX əsr dilçiləri danışan insanın nitqinə diqqətin yönəldilməsi vacibliyini vurğulasalar da, bu istiqamətdə araşdırmalar, o cümlədən “dil kimliyi” nəzəriyyəsi yalnız onilliklər sonra ərsəyə gələ bildi. Bu kontekstdə N.İ.Jinkinın fikri ilə razılaşmamaq çətindir. Dilçi bir qədər ironik tərzdə qeyd etmişdir: “Nə qədər paradioksal görünsə də, *dilçilər uzun müddət susan insanı tədqiq etmişlər*” (kursiv bizimdir. – B.M.) [7, s. 25]. Məhz, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən etibarən danışan insana maraq artıqca, Humboldtun fərdin dili ilə toplumun, xalqın dilinin ortaqlığı və fərqliliyinin, habelə birgəməvcudluq şəraitinin öyrənilməsinə maraq da artdı. Və pozitivist nöqteyi-nəzərdən, dilin tədqiqi məsələlərində fərdin fəaliyyəti, yəni nitq fəaliyyəti prizmasından öyrənilməsinə üstünlük verilməyə başlandı.

XX əsrə pozitivizm estafetini ötürülməsində Karl Fosslerin estetik idealizmi mühüm rol oynamışdır. Dilçilikdə pozitivizm ideyalarının inkişaf etdirilməsi kontekstində Karl Fosslerin dil və şəxsiyyət (fərd) probleminə münasibəti xüsusi maraq doğurur.

K.Fosslerin 1904-cü ildə işıq üzə görə “Dilçilikdə pozitivizm və idealizm” əsərində üslubiyyəti ön plana alan, onun “sintaksisdən öncə gəldiyini” və əslində, sintaksisi “müəyyənləşdirdiyini” iddia edilirdi. K.Fossler yazırdı: “*Qrammatika, əslində üslubların və ya ədəbiyyatın tarixinin bir hissəsidir... Üslub – ümumidən fərqli olaraq, dilin individual istifadəsidir.* (burada üslub nitqlə eyniləşdirilir. – B.M.)..Fərdi yaradıcılığın bəhrəsi olduğundan dil istifadəsini üslubiyyət öyrənir... *Əvvəl üslubiyyət, sonra sintaksis.*” (kursiv bizimdir. – B.M.) [8, s.170]. Göründüyü kimi, eyni fəlsəfi plat-

formdan – pozitivizmdən nəşət tapmalarına baxmayaraq, K.Fosslerin idealist pozitivizmi “gənc qrammatiklərin” dil fəlsəfəsinə oppozisiyada durur. Z.İ.Rezanovanın da diqqət çəkdiyi kimi, K.Fossler yalnız hazır “*mətn formatında dil və şəxsiyyətin, dil və xalqın dərin kauzal əlaqəsinin anlaşılma biləcəyi*” mövqeyindən çıxış edirdi. Bu baxımdan Fossler aparıcı linqvistik fənn kimi üslubiyatı nəzərdən keçirməklə kifayətlənməyib, onu (*stilistikanı*) həm də *kulturoloji fənn statusunda* nəzərdən keçirməsi tam məntiqəməvafiq görünür (kursiv bizimdir. – B.M.) [9, s.142]. Fossler dilçilikdə bilavasitə linqvistik təhlil formatını ikinci plana atmaqla, məzmun və üslub cəhətini ön plana alması, onun ümumiyyətlə, klassik anlamdakı linqvistikanın iyerarxik cəhətdən ədəbiyyat və kulturologiyandan daha “sonrakı” mövqeyə salması anlamına gəlirdi. Bu yanaşma isə son nəticədə, Fosslerin “dil kimliyi” konsepsiyasında sırf üslub, idiosstil aspektlərinin daha böyük faktor kimi nəzərə alınmasının şərtləndirmiş və hətta sonuncuların da (üslub və idiosstilin də) linqvistik təhlil formatında deyil, filoloji-kulturoloji dəyərləndirmə formatında təqdim olunmasına yol açmışdır.

Məlumdur ki, pozitivizm fəlsəfəsi ilə yanaşı, italyan filosof-estetik Benedetto Kroçenin (1866-1952) təsirinə məruz qalmış K.Fossler *dili fərdi yaradıcılıq məhsulu* kimi dəyərləndirirdi [10, s.324] ki, bu da əslində dil kimliyi ideyasının nəzəri platformu ilə səsleşən yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər. Məhz, B.Kroçenin təsiri ilə Fosslerin estetik idealizmi nitq aktını yaradıcılıq aktına, hətta poeziyaya bərabər tutmağın, dilçiliyi estetika ilə vəhdətdə nəzərdən keçirməyin məqsəduyğunluğunu önə sürdü (bax: [11, s. 2]). “Mən də Kroçe kimi dilçiliyi tarix fənnləri sırasında aid edirəm” – etirafını səsleşdirən K.Fossler dili fərdi yaradıcılıq təzahürü olan ayrı-ayrı “dil istifadələrinin, dil ifadələrinin” (yəni, fərdi nitq təzahürlərinin – B.M.) məcmusu kimi nəzərdən keçirir. “Nə qədər fərd varsa, bir o qədər üslub var” [10, s.324, 328] – deyən dilçi, əslində abstrakt dili təyinləndirə bilmir. Bu mənada Fosslerin “dil kimliyi” konsepsiyasında müəyyən assimetriklik ortaya çıxır: dilçi fərdi dil kimliyini ön plana almaqla, milli, sosial, yəni toplumsal dil kimliyinin konturlarını dəqiqləşdirməkdə çətinlik çəkir. Lakin obyektivlik naminə onu da qeyd edək ki, Fossler “dilçiliyin idealistik sisteminin” təfsirini dilə gətirdiyi kontekstdə dillərin “xalq individullığına” görə fərqləndirilməsi və müvafiq istiqamətdə təhlil edilməsi vacibliyini də vurğulamışdır. Lakin burada da dillərin yalnız 1) sırf estetik və 2) estetik-tarixi aspektdən tədqiqinin mümkünliyünü qeyd edən dilçi, fonetika, morfolojiya, sintaksis əsasında dil materillərinin dəyərləndirilməsinin “nəzəri deyil, sadəcə praktik fərziyyələrə istinadən” mümkün ola biləcəyini də iddia etmişdir [10, s. 333]. Başqa sözlə desək, Fosslerə görə, dil yalnız fərdi dil kimliklərinin, fərdi üs-

lub təzahürlərinin məcmusu olamaqla yalnız sırf estetik və tarixi planlı təhəllərə məruz qala bilər. Yəni, dilçi estetik “fasad”ın hansı dil vahidlərinin iştirakı ilə “ucaldırılmasının” öyrənilməsini “texniki tərəf” sayaraq bir o qədər də əhəmiyyətli məqam kimi dəyərləndirmir. Dilçilik ədəbiyyat, tarix və estetikanın yardımçı altdisiplini statusu səviyyəsinə endirilməklə bərabər, “dil kimliyi” anlayışı sırf estetik-idealist rakursdan dəyərləndirilir.

Yeni pozitivist platformdan çıxış edən K.Fosslerin açıqladığı mövqeni antipozitivizm kimi dəyərləndirən Z.İ.Rezanova onun (Fosslerin – B.M.) təkcə pozitivizmə qarşı deyil (burada pozitivizm deyildikdə, “gənc qrammatiklərin” pozitivist konsepsiyası nəzərdə tutulur. – B.M.), eləcə də F.de Sörsürün XX əsərin əvvəllərində artıq dilçilik tədiqatlarına yeni istiqamət vermiş strukturalizminə qarşı da çıxış etdiyini vurğulamışdır [9, s. 141]. Fosslerin yanaşmasına görə, strukturalizm dili və deməli dil kimliyini onun idealist ruhundan kənar, estetikasını nəzərə almadan tədqiq edir, sırf formal, yəni struktur özəllikləri ön plana alır. Halbuki (K.Fosslerə görə) dilin, ayrı-ayrı fərdlərin təkrarsız “dil ifadələrində” təzahür tapan qrammatika deyil, üslub, tarix və estetikadır.

Dil kimliyi nəzəriyyəsinin təşəkkül tarixini izləmiş V.M.Alpatov qeyd edir ki, Fosslerin əsəri yalnız müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsl mənada “lingvistik” kimi qəbul edildiyi dövr üçün ciddi rezonans yaratmışdır. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, 1949-cu ildə vəfat etmiş və *hələ həyatda ikən “lingvistik autsayderə” çevrilərən, nekroloqunda yalnız ədəbiyyatşünas kimi xatırlanılan* Karl Fosler (kursiv bizimdir. – B.M.) [12, s.52] dil kimliyi nəzəriyyəsinin “şəxsiyyətə yaxınlaşmasında” əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır.

Bütün bu təzadı dəyərləndirmələrinə baxmayaraq, K.Fosslerin adı haqlı olaraq, “dil kimliyi” nəzəriyyəsinin ideya qaynaqları rolunda çıxış etmiş dilçilər sırasında çəkilməkdədir (bu barədə daha ətraflı bax: [13, s.2]; [14, s.145]; [15, s.170]).

Fosslerin “dil kimliyi” konsepsiyasının təhlilini yekunlaşdıraraq belə ümumiləşdirmə apara bilərik: V.P.Muratın qeyd etdiyi kimi, Fossler Humboldt ideyalarının təhrifinə yol verərək, üslubiyyəti dilçiliyin mərkəz fənn elan etmiş və dilə yalnız fərdi-individual başlanğıc tanımaqla, ümumi olanı – xalqın dilini, demək olar ki, ikinci plana atmışdır [16]. Məhz, bu cəhət Fosslerin fərdi dil kimliyinə yanaşmasını mahiyyət etibarilə Leo Vaygerberin “dil kimliyi” nəzəriyyəindən keyfiyyətçə fərqləndirir. Belə ki, neohumboldtçuluq platformundan çıxış edən Vaysgerber Humboldtun ümumi və xüsusi olan dil reallaşması formatını mənimsəməklə onu fərdi milli kimlik və xalq milli kimliyi formatına salmışdır. Fossler isə həmin dixotomiyanı iyerarxik “zəncir” şəklinə salaraq, fərdi üsluba birmənalı üstünlük tanımışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş, – B.: Maarif, – 1992. – 504 s.
2. Xəlilov, S.S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). – Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, – 2006. – 420 səh.
3. Derrida Jacques. Différence. In: Critical Theory since 1965, ed. by Hazard Adams and Leroy Searle, Tallahassee, University Press of Florida, –1986. – p.83-94.
4. Демьяненко М.А. «Новая» философия и теория языка в Германии 20-30 гг. 20 в, Москва, 2006. автореферат диссер... канд.филол. наук., 26 с.
5. Шарафутдинова, Н. С. Теория и история лингвистической науки. 3-е изд., испр. и доп., Ульяновск : УлГТУ, 2012. 346 с.
6. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, – Bakı: "Maarif", – 1979. – 256 с.
7. Культура русской речи Граудина Л.К., Ширяев Е.Н.(ред.), 271 с., https://zism2005.ucoz.ru/_ld/0/99_Russian_Lang.pdf
8. Фосслер, К. Позитивизм и идеализм в языкознании (С.164-178) // История языкознания: XIX – 1-я половина XX в. / Сост., автор комментариев и заданий д-р филол. наук З.И. Резанова. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2010. – Ч. 1. – 266 с.
9. Резанова, З.И. Лингвистика рубежа веков. Смена предметной сферы. В поисках метода, с.140-145. // История языкознания: XIX – 1-я половина XX в. / Сост., автор комментариев и заданий д-р филол. наук З.И. Резанова. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2010. – Ч. 1. – 266 с.
10. Звегинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. В 2-х частях. Часть I. Издание третье, дополненное. Издательство «Просвещение» –Москва, –1964, –496 с.
11. Бондаренко, А.В. Онтологический статус языка и его объективное позиционирование в современной лингвистике //Армия и общество. Языкознание., 2008 <https://cyberleninka.ru/article/n/ontologicheskii-status-yazyka-i-ego-obektivnoe-pozitsionirovanie-v-sovremennoy-lingvistike>
12. Алпатов, В.М. Об изучении языковой личности с речевыми жанрами и без // Жанры речи. – Саратов: Издательский центр «Наука», 2011. Вып.7. Жанр и языковая личность. 351 с. С. 47-59. <https://www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov/vypusk-7>
13. Менькова, Н. Н.Языковая личность писателя как источник речевых характеристик персонажей, автореферат диссер...канд. филол. наук., Москва, 2005; 20 с.
14. Михалевич О.В. Проблема изучения языковой личности в лингвистике: исторический аспект // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки, 2011, с.145- 151 <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-izucheniya-yazykovoy-lichnosti-v-lingvistike-istoricheskii-aspekt>; s.145

15. Азарова, Л. Понятие языковой личности в лингвистике // *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*; VOL. XXXV, 1-2017, с.169-181, <https://journals.umcs.pl/ff/article/download/4252/4693>
16. Мурат, В. П. Эстетический идеализм // *Лингвистический энциклопедический словарь*, Гл.ред. В.Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, – 1990. – 685 с. <http://tapemark.narod.ru/les/594b.html>

Banovsha Mammadova

Summary

The Reflection of the Idealist Positivism in Karl Vossler's “Language Personality” Conception

The article studies the problem of reflecting idealistic positivism in the theory of "linguistic personality" by Karl Vossler. It reveals that Karl Vossler's "linguistic personality" theory places a strong emphasis on an individual's linguistic identity while ignoring the linguistic personalities of society, individuals, and ethnic groups. According to Vossler, the linguistic personality of a people is just a collection of various individual linguistic personalities. Thus, he came to accept the idea that different individual linguistic personalities actually serve as the foundation for the abstract linguistic personality of the people and society. K. Vossler refuses to identify anything other than the "author's style" in a person's linguistic personality due to his dedication to aesthetic idealism, ignoring other factors. Due to his adherence to aesthetic idealism, K. Vossler refuses to perceive anything other than the "author's style" in a person's linguistic personality, disregarding the reality that different linguistic personalities have phonetic, lexical, and grammatical characteristics.

Social, psychological, cognitive, pragmatic aspects of human (personality) speech behavior and their reflection in the linguistic picture of the world, as well as the language used by people in their professional activities, become the subject of increasing interest of researchers.

Бановша Маммадова

Резюме

Об отражении идеалистического позитивизма в теории «языковой личности» Карла Фосслера

В статье исследуется проблема отражения идеалистического позитивизма в теории «языковой личности» Карла Фосслера. Выявляется что, Карл Фосслер в своей теории «языковой личности» делает акцент на индивидуальную языковую идентичность, оставляя вне зоны своего внимания языковую личность социума, народа, этноса. Согласно Фосслеру, языковая личность народа – это всего лишь совокупность различных индивидуальных языковых

личностей. Он тем самым принимал факт того что, абстрактная языковая личность народа, социума на самом деле служит основой, базисом для различных индивидуальных языковых личностей. В силу своей приверженности к идеям эстетического идеализма, К.Фосслер отказывается видеть в языковой личности индивида ничего кроме «авторского стиля», тем самым не беря во внимания факт наличия фонетических, лексических и грамматических особенностей индивидуальных языковых личностей.

Rəyçi: f.f.d., dos. T.Əmirova

Redaksiyaya daxil olma: 22.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 01.02.2022

Çapa qəbul olunma: 10.03.2022

UOT 81.

Günay Səfərova
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134
gunaysafarova@yahoo.com

MÜASİR İBRİ DİLİNDƏ SMİXUT VƏ ONUN FORMALARI

Açar sözlər: *ibri dili, smixut, tək forma, cəm forma, qadın cinsi kateqoriyası, kişi cinsi kateqoriyası*

Key words: *the Hebrew language, Genitive (smikhut) constructions, singular form, plural form, feminine gender, masculine gender*

Ключевые слова: *еврейский язык, смихут, единственное число, множественное число, категория женского рода, категория мужского рода*

Müasir ibri dili bugün İsraildə danışılan sami dilidir. Sami dil ailəsinin şimal-qərbi Kənan qoluna məxsus olan ibri və ya ibrani dili dünyanın ən qədim dillərindən biri sayılır. Qədim yəhudilərin “halaşon hakodeş” (הלשון הקודש) adlandırdıqları və “müqəddəs dil” anlamına gələn ibri dilinin özəlliyi yalnız və yalnız samit hərflərdən ibarət bir əlifbaya sahib olmasıdır. Qədim Misir və Babilistanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan sənədlərdən bu dilin çox qədim bir dil olduğu anlaşılmışdır [1].

Qədim söz və ifadələrin araşdırılması və tədqiqi hər zaman aktual olmuş, bugün də bu mövzu öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müasir ibri dili kitablarında və dərsliklərində qrammatika, dialoq, mətn, hekayə və tapşırıqlarla yanaşı kifayət qədər sadə və mürəkkəb smixuta, eləcə də ikiqat mürəkkəb smixuta rast gəlinir ki, onların mənasının düzgün anlaşılması, tərcümə olunması və onların dilimizdə qarşılığının tapılaraq müqayisə olunması önəmli məqamlardan biridir.

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Söz birləşmələri ikinci (əsas) tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki növə bölünür: ismi birləşmələr və feli birləşmələr. Hər bir dildə olan söz birləşmələri həmin dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun təsrifləndirilir. İkinci tərəfi adlarla (əşya, əlamət, hərəkət, say adları) ifadə olunan söz birləşmələri ismi birləşmələr adlanır. İsmi birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfi izah etdiyindən bunlar təyini söz birləşmələri də adlanır.

Məqalədə ibri dilinə məxsus uzlaşmayan təyini söz birləşmələri – smixut, smixutun formaca növləri – sadə və mürəkkəb smixut, sadə və mürək-

kəb smixutun formalaşması zamanı sözlərdə baş verən qrammatik dəyişikliklər, mürəkkəb smixutun növü olan ikiqat mürəkkəb smixut, smixutun tək və cəm forması, cəmlənmə zamanı gözlənilən qaydalar, sadə və mürəkkəb smixutun müəyyənliyə salınması və bu zaman müəyyənlik artıqlığının düzgün işlənmə qaydası, sadə və mürəkkəb smixutun sifət ilə işlənməsi və müəyyənliyə salınması qaydası araşdırılmışdır.

İbri dilində ismin hal kateqoriyası mövcud olmadığından ismin yiyəlik hal kateqoriyası da mövcud deyil. Dildə bu formanı ifadə edə bilmək üçün smixutdan istifadə olunur. Smixut termininin açıqlaması bizim dildə *uzlaşmayan təyini söz birləşmələri* kimi izah olunur. Başqa sözlə, buna *izafət* də deyilir. İbri dilində smixut *isim+isim*, yəni ismi birləşmədir və bu birləşmədə hər iki tərəf sərbəst olduğu üçün onlar bir-biri ilə uzlaşmır, yəni birləşmənin birinci tərəfinin cinsi və kəmiyyəti ikinci tərəfə heç bir halda təsir etmir [3, s. 75]. Buna görə də bu birləşmələrə məhz uzlaşmayan təyini söz birləşmələri deyilir. Bu birləşmələr bizim dildə daha çox ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. İbri dilində smixutun 2 forması mövcuddur:

1. *sadə smixut* və
2. *mürəkkəb smixut*

Mürəkkəb smixut özü də *mürəkkəb* və *ikiqat mürəkkəb* olmaqla 2 növə ayrılır. Ümumilikdə isə smixut 3 formada təsrifləndirilir:

3. *sadə smixut*,
4. *mürəkkəb smixut*,
5. *ikiqat mürəkkəb smixut* [4, s. 41-42].

Əvvəlcə sadə smixuta nəzər yetirək:

Sadə smixutda ən azı iki isim olmalıdır, yəni bu birləşmədə ən azı iki tərəf iştirak edir. Amma ikidən artıq (üç, maksimum dörd və ya beş) ismin işlənməsi istisna edilmir. Sadə smixutun adı sadə olsa da, bir sıra mürəkkəb xüsusiyyətləri özündə əks etdirir ki, birləşmələr təsrifləndirilərkən bu xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır [2, s. 38]:

1. Əgər smixutun birinci tərəfi (*sağ tərəfdən başlayaraq birinci tərəf nəzərdə tutulur*) qadın cinsində sonu “kamats-hey” ilə bitən və təkdə olan isimdirsə, “kamats-hey” sonluğu mütləq “at” sonluğuna çevrilməlidir. Bu cür dəyişiklik sağ istiqamətdən başlayaraq ən son sırada duran ismə qədər davam edir. Yəni, əgər birləşmədə 3 isim varsa, dəyişiklik sağ istiqamətdən başlayaraq ilk 2 isim üzərində olur, 3-cü isim olduğu kimi qalır. Məsələn,

תּוֹ הַיּוֹ

תּוֹ הַיּוֹ = תּוֹ הַיּוֹ

Talmida universita = Talmidat universita

Universitet tələbəsi (qadın cinsi təkdə)

2. Əgər smixutun birinci tərəfi (*sağ tərəfdən başlayaraq birinci tərəf nəzərdə tutulur*) kişi cinsində cəmdə işlənən və kişi cinsi cəm sonluğu olan “im” şəkilçisi ilə bitən isimdirsə, “im” şəkilçisi mütləq “ey” sonluğuna çevrilməlidir. Bu cür dəyişiklik yenə də ən son sırada duran ismə qədər davam edir. Yəni,

יִיְמִי ←

ספרי אוניברסיטה = ספרי אוניברסיטה

Sfarim universita = Sifrey universita

Universitet kitabları (kişi cinsi cəmdə)

Bu məqamda istisnalıq təşkil edən isimlərə də mütləq fikir vermək lazımdır. Əgər sadə smixutda isimlər sifət ilə yanaşı işlənərsə, bu zaman mütləq isim və sifətlərin işlənmə ardıcılığına diqqət yetirmək lazımdır. Yəni, ardıcıl olaraq əvvəlcə isimlər, sonra isə bu isimlərə aid olan sifətlər işlənməlidir. Məsələn, *böyük universitetin kiçik sinfi* birləşməsinə diqqət edək. Bu birləşmədə iki isim (*universitet, sinif*) və bu isimlərə tabe olan iki sifət (*böyük, kiçik*) sifət işlənmişdir. Bu birləşməni ibri dilinə tərcümə edərkən söz ardıcılığı belə olacaq: sağ istiqamətdən başlayaraq əvvəlcə isimlər, sonra isə həmin ardıcılıqla bu isimlərə tabe olan sifətlər tərcümə olunacaq, yəni aşağıdakı kimi [5, s. 11]:

Sinif universitet kiçik böyük (Kitat universita ktana qdola)

כיתת אוניברסיטה קטנה גדולה

Sadə smixutu müəyyənliyə salmaq üçün isə “ha” (ה) müəyyənlik artikkelindən istifadə olunur. Bu zaman “ha” artıqlı sağdan başlayaraq həmin ifadədə istifadə olunan və sağ istiqamətdən başlayaraq ən sonuncu sırada duran ismin qarşısında və eləcə də əgər həmin birləşmədə sifətlər də varsa, o zaman bütün sifətlərin qarşısında işlənir. Məsələn, əgər yuxarıdakı ifadəni müəyyənliyə salsaq, belə olacaq:

כיתת האוניברסיטה הקטנה הגדולה

Kitat ha 'universita ha 'ktana ha 'qdola

Göründüyü kimi, həm sonuncu ismin, həm də bütün sifətlərin qarşısında “ha” artıqlından istifadə olunmuşdur.

Bəs mürəkkəb smixut nədir və necə düzəlir? Mürəkkəb smixut -ın⁴ (-nın⁴) kimi tərcümə olunan və yiyəlik hal şəkilçisi hesab olunan “şel” (של) vasitəsilə düzəlir. Mürəkkəb smixut tərkibində olan və sağdan başlayaraq 1-ci tərəfdə duran ismin bitişən əvəzlik formasında işlənməsindən asılı olaraq *mürəkkəb* və *ikiqat mürəkkəb* olmaqla iki yerə ayrılır [6]. Əvvəlcə mürəkkəb smixuta aid nümunələrə diqqət yetirək:

כיתה של אוניברסיטה – *Universitetin sinfi (kita şel universita)*

Sadə smixutdan fərqli olaraq, mürəkkəb smixutda şel şəkilçisi ilə birləşdirilən isimlərin maksimum sayı iki olmalıdır: şel hissəciyinin sağında və solunda. Eyni zamanda, sadə smixutdan fərqli olaraq mürəkkəb smixutda isimlər cinsindən və kəmiyyətindən asılı olaraq heç bir qrammatik dəyişikliyə məruz qalmır. Yəni, isim hansı sonluqla bitirsə bitsin, hansı cins və kəmiyyətdə olursa olsun, olduğu kimi qalacaq, smixuta salınan həmin isimlərdə heç bir qrammatik dəyişiklik baş verməyəcəkdir.

Əgər mürəkkəb smixutda isimlər sifət ilə yanaşı işlənərsə, bu zaman isim və sifətlərin işlənmə ardıcılığında da heç bir dəyişiklik olmur, hər bir sifət aid olduğu ismin yanında işlənir. Məsələn, yenə *böyük universitetin kiçik sinfi* birləşməsinə diqqət edək. Bu birləşmədə iki isim (universitet, sinif) və bu isimlərə tabe olan iki sifət (böyük, kiçik) sifət işlənmişdir. Bu birləşməni ibri dilinə tərcümə edərkən söz ardıcılığı belə olacaq: sağ istiqamətdən başlayaraq əvvəlcə birinci isim+sifət birləşməsi, ortada şel yiyəlik hal şəkilçisi, sonra isə ikinci isim+sifət birləşməsi tərcümə olunacaq, yəni hərfi tərcümədə məhz belə olacaq:

Kiçik sinif in⁴ böyük universitet (Kita ktana şel universita qdola)

כיתה קטנה של אוניברסיטה גדולה

Mürəkkəb smixutu da müəyyənliyə salmaq üçün “ha” müəyyənlik artıqlından istifadə olunur. Bu zaman həmin artikl sağdan başlayaraq həmin ifadədə istifadə olunan bütün isimlərin qarşısında və əgər həmin birləşmədə sifətlər də varsa, bütün sifətlərin qarşısında işlənir [6]. Məsələn yuxarıdakı ifadəni müəyyənliyə salsaq, belə olacaq:

הכיתה הקטנה של האוניברסיטה הגדולה

ha'kita ha'ktana şel ha'universita ha'qdola

Göründüyü kimi, istər sadə smixutda, istərsə də mürəkkəb smixutda isimlərin cins və kəmiyyət kateqoriyası mütləq nəzərə alınmalı və ona uyğun isimlər düzgün təsrifləndirilməlidir.

Bəs ikiqat mürəkkəb smixut nədir və necə düzəlir? İkiqat mürəkkəb smixutu düzəltmək üçün isimlərin bitişən əvəzliliklə işlənmə formasını bilmək lazımdır. İbri dilində belə bir qrammatik xüsusiyyət vardır ki, isimlər yanında işlənən və mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən əvəzliliklərə biləşə bilir və bir söz kimi işlənə bilir, yəni *mənim kitabım* ifadəsi həm iki söz olaraq *sefer şeli* (ספר שלי) kimi, həm də bitişən əvəzlilik formasında bir söz kimi – *sifri* (ספרי) kimi işlənə bilir. İsimlər cinsə və kəmiyyətə görə dəyişdiyi üçün bitişən əvəzlilik formasında da bu dəyişikliklər mütləq nəzərə alınır. Yuxarıdakı *böyük universitetin kiçik sinfi ifadəsini* bu dəfə ikiqat mürəkkəb smixutda işlədək:

כיתתה של אוניברסיטה

(Kitatah şel universita – Universitetin sinfi)

Burada universitetin sinfi ismi birləşməsində universitet sözü qadın cinsində olduğu üçün bu sözü onun qadın cinsi əvəzliyi ilə (הלש – şelah) əvəz edib (yəni, onun sinfi), sonra kita isminə birləşdiririk və qrammatik baxımdan dəyişiklik baş verərək kitatah kimi təsriflənir: yəni, ifadədə həm universitet sözü qalır yerində, həm də universitet sözünü əvəz edən onun əvəzliyi işlənir. Ona görə də bu cür smixut ikiqat mürəkkəb smixut adlanır. İsmi birləşmələri ikiqat mürəkkəb smixutda işlədərəkən mütləq ismin cinsi və kəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

İkiqat mürəkkəb smixutda işlənən ifadəni müəyyənliyə salmaq üçün “ha” artıqlına müraciət edirik. Bu zaman bitişən əvəzlik ilə işlənən isimdən başqa digər bütün isimlərin və ifadədə varsa, sifətlərin qarşısında “ha” artıqlı işlənir. Belə ki,

כיתתה הקטנה של האוניברסיטה הגדולה

Kitatah ha'ktana şel ha'universita ha'qdola

Göründüyü kimi, bitişən əvəzliklə işlənən kitatah sözündən başqa digər bütün sözlərin qarşısında “ha” artıqlı işlənmişdir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilinin qrammatikasında önəmli yer tutan uzlaşmayan təyini söz birləşməsi hesab olunan smixutun araşdırılmasında qədim dini mənbələr, dini kitablar, Bibliya, Tövrat, xüsusilə də dərslərlər əsas mənbə kimi çıxış edir. Həmin dövrlərdə istifadə olunan müəyyən qrammatik dəyişikliklər müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmış və müasir dövrdə olduğu kimi və ya fərqli alternativlərlə istifadə olunmaqdadır. Müasir ibri dilində smixutun hər iki növünə (sadə və mürəkkəb smixut) rast gəlinir ki, bu baxımdan məqalədə bu mövzunun araşdırılması aktualıq daşıyır. Məqalədə əsas məqam ifadələrin mənalının düzgün tərcümə olunması və birləşmədəki sözlərin, xüsusilə də isimlərin cins və kəmiyyətinin düzgün müəyyən edilməsidir. Cins və kəmiyyət kateqoriyasına diqqət edərəkən istisna isimlərin də mütləq nəzərə alınması əsas məqamlardan biri sayılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Yahudilerin ve yahudi kutsal kitabının dili, İslam Ansiklopedisi, 21.cilt. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/21/C21007135.pdf>
2. Идит Вольпе, Эдна Лауден, Хана Харуси, Рахель Шошан. Шэат иврит, учебник для говорящих по-русски, часть II, п/о 39513. Израиль: Тель-Авив 61394, 1991 г.
3. Ma'adia M. To Succeed in Hebrew – Aleph for beginners. Israel: Ramat Gan, 2009.
4. Ma'adia M. To succeed in Hebrew-Spelling Hebrew, Rules and Practise. Israel: Ramat Gan, 2008.

5. Ma'adia M. To succeed in Hebrew – Verb and Syntax. Israel: Ramat Gan, 2009.
6. Ruth A. Berman. Genitive (smikhut) constructions in Modern Hebrew, Chapter 14. Tel Aviv University: 2020. (PDF) Chapter 14. Genitive (smixut) constructions in Modern Hebrew (researchgate.net)

Gunay Safarova

Summary

Smikhut and its forms in the Modern Hebrew language

The article explores a peculiar phenomenon in Hebrew grammar called “Smikhut”. Many learners of Hebrew find it difficult to understand what “Smikhut” is. Smikhut is a combination of two nouns that forms a new word. In the process of word building, the first is often reduced or changed, while the second remains unchanged and sounds the same in the singular and plural. In this article this is exemplified by how two nouns or an adjective and a noun are connected with the help of Smikhut, long combinations of words are shortened, which makes it possible to express the presence of a semantic connection between these two words. Since there is no genitive case in Hebrew, a combination of this type must be expressed in a slightly different way. That is the point Smikhut is used for.

Гюнай Сафарова

Резюме

Смихут и его формы в современном иврите

Статья исследует своеобразное явление в ивритской грамматике называемое «Смихут». Многим изучающим иврит самостоятельно бывает трудно понять, что такое «Смихут». Смихут – это сочетание из двух существительных, которое образует новое слово. При этом первое часто сокращается или изменяется, а второе остается всегда неизменным и звучит одинаково в единственном и множественном числе. В данной статье на примерах показано как с помощью Смихут связываются между собой два существительных, прилагательное и существительное, сокращаются длинные сочетания слов, что позволяет выразить наличие смысловой связи между этими двумя словами. Поскольку в иврите нет Родительного падежа, сочетание такого типа нужно выразить несколько иначе. Для чего и используется Смихут

Rəyüci: f.f.d., dos. L.Əliquliyeva

Redaksiyaya daxil olma: 13.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022

UOT 811.111.

Günəl Quliyeva
Odlar Yurdu Universiteti
quliyeva-2022@inbox.ru

BRİTANIYA İNGİLİSCƏSİNİN DİALEKTLƏRİ

Açar sözlər: *bədii dil, dialekt, variativlik, ədəbi tələffüz*

Key words: *literary language, dialect, variability, normative pronunciation*

Ключевые слова: *литературный язык, диалект, изменчивость, литературное произношение*

Yeni bir dil öyrənmək – yeni bir mədəniyyətlə tanış olmaq deməkdir. Hər yeni dil dünyaya açılan bir pəncərədir. Hər yeni dil insan təfəkkürünün inkişafı, insan dünyagörüşünün təşəkkülü deməkdir. Qloballaşan dünyada elm və texnikanın tərəqqisi ilə əlaqədar xarici dilə tələbat günü-gündən artır. Dünya dilləri içərisində ən geniş yayılmış dillərdən biri də ingilis dilidir. Onun beynəlxalq səviyyədə işlədilməsi bir dil kimi ən çox tələb olunan tədris fənninə çevirmişdir. Hal-hazırda dünya əhasilinin çox hissəsi ingilis dilində ünsiyyət qurmağı bacarır. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində ingilis dilində öz ana dili kimi bir çox insan danışır. Bu dil dünyaya inteqrasiya etdikcə həm leksik tərkibi dəyişir, lüğət tərkibində artım müşahidə olunur, həm də variativləşir [5]. İngilis dili Böyük Britaniya, ABŞ, Avstriya, Yeni Zelandiya və Kanadanın bir hissəsi üçün rəsmi dil hesab edilir. İlk olaraq ingilis dili İngiltərə və Şotlandiyanın cənub-şərqində istifadə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə ingilis dili Avstraliya, yeni Zenlandiya, Şimali Amerika və Cənubi Afrikaya nüfuz etmişdir. O vaxtlar adları çəkilən ölkələrə xüsusilə İngiltərənin cənubi-şərq əyalətlərindən emiqrantlar gəlmişlər. Bu dövrlərdə ingilis dili Uelsdə də geniş yayılmağa başlamışdır. Uelsdə danışılan ingilis dili daha çox cənubi ingilis dili variantı ilə uyğunlaşır və onun formalaşmasını çox böyük təsir etmişdir. Artıq XX əsrlərdən etibarən Amerikan İngilis dili variantı Kanada, Latın Amerikası, hətta Bermudlarda geniş yayılmağa başlamışdır. Dövrümüzdə ingilis dilinin iki variantı geniş vüsət almışdır;

1. Britaniya ingilis dili
2. Amerika ingilis dili

Bir çox dilçi alimlər bu iki variant daxilində də bölgülər apararaq müəyyən qrupları öz tədqiqatlarında qeyd edirlər. Britaniya ingilis dili qru-

puna Uels ingilis, Avstraliya ingilis, Yeni Zenlandiya ingilis variantlarını daxil edirlər. Amerikan ingilis dili qrupuna isə Birləşmiş Ştatlar ingilis və Kanada ingilis dili variantlarını aid edirlər. Skot ingilis və İrland ingilis variantları isə ara qrupa daxil edilir. Bu qruplar İngilis və Amerikan ingilis dili variantlarının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Lakin həmin variantlardan fərqli olaraq nisbətən sərbəstdirlər. Amerikan və Britaniya ingilis dili variantlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri siyasi, iqtisadi, mədəni, coğrafi, sosial amillərlə sıx əlaqədardır və bu amillərlə əsaslandırılır.

Uzun müddət ədəbi tələffüz – yüksək cəmiyyətin nümayəndələri tərəfdən danışılan nitq göstəricisi kimi qeyd edilirdi. XIX əsrdə ədəbi tələffüz aristokratiya danışığı dili, kübar cəmiyyətin tələffüz normalarını əks etdirən forma kimi qəbul edilirdi. Bu danışığı tərzini London aristokrasiyasının danışığı tərzini olmuş, sonralar isə daha geniş yayılmaqla ölkənin digər əyalətlərində istifadə edilmişdir. Daha sonralar ədəbi danışığı məktəblərdə tədrisdə istifadə edilən normaya çevrilmişdir. Ədəbi tələffüz normalarından istifadə edən danışanın hansı regiondan olması müəyyən edilmir. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müasir dövrdə bu variantdan ölkə əhalisinin çox az variantı istifadə edir. Hal-hazırda qəbul edilmiş normalar içərisində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu ən çox gənc təbəqənin tələffüzündə özünü biruzə verir. İngilis dilinin təkamülü tarixində bu özünü ingilis dilinin fonemlər sisteminə və onların tələffüzündə ortaya çıxmışdır. Nitq səslərinin tələffüzündə baş verən yeniliklər eyni vaxtda bir neçə variantın işlənməsi ilə nəticələnir.

Dilin coğrafi-məhəlli mahiyyəti, həmin ərazinin flora və faunadakı həyat tərzini, yaşayışı və s dilin lüğət tərkibinə təsir göstərir. Bunlar da müəyyən bir ərazi, yaxud bir qrup insanın danışığı dialektini yaradır və başqa ərazidə anlaşılmaq üçün və bəzən əksinə, bu və ya digər yeni yaranmış söz geniş şəkildə işlənərək hamı tərəfindən başa düşülür, dilin lüğət tərkibinə daxil olur, zaman keçdikcə geniş, əhatəli kütlə həmin sözün hardan gəldiyini unudur. Belə ki, dil nə qədər geniş yayılırsa, işlənməsində o qədər variativləşir, dilin sabitliyi getdikcə zəifləyir. Bu da özünü dilin lüğət tərkibində və tələffüzündə göstərir [1].

Ədəbi danışığı dili ilə yanaşı Britaniyada danışılan ingilis dilinin aşağıdakı variantları qeyd olunur;

1. *Cənub variantı* – London, Kokni, Surray, Kent, Eseke, Hertfordşayə, Normaptonşayə, Lesesterşayə dialektləri bu qrupa daxil edilir.

Qeyd edək ki, Cənubi ingilis dialektləri digər variantlardan fərqli olaraq daha çox ədəbi tələffüz normalarını özündə əks etdirir. Standarta uyğun olmayan xüsusiyyətlər daha çox kökni dialektində müşahidə edilir. Bu dialektə daha çox Londonun təhsil almamış sakinləri danışır. Uzun

müddət elə hesab edilirdi ki, kokni dialekti sinfi xarakter daşıyır. Belə ki bu dialekti daha çox kasıb, fəhlə təbəqəsinə aid edirdilər. Kokni dialektinin özünəməxsus, fərqli xüsusiyyətləri var.

İlk olaraq qeyd edə bilərik ki, Kokni dialektində bütün sait səslər burunda tələffüz olunmağa meyillidir. Daha sonra vurğulaya bilərik ki, bu dialektə samit fonemlərin tələffüz edilməsində daha çox variativliyə rast gəlmək olar. Ədəbi tələffüzdən fərqli olaraq bu dialektə [h] foneminin müxtəlif şəkildə işlənməsi qeyd olunur. Ədəbi tələffüzdə sözlərin əvvəlində işlənən [h] fonemi Kokni dialektində işlənmir. Belə ki, *hat, have, hair sözləri* [ʒt], [ʒv], [ʒə] kimi tələffüz edilir. Lakin sait səslə başlayan bəzi sözlərdə [h] səsi tələffüz edilir. Belə ki *air, honesty* kimi sözlər Kokni dialektində danışan əhali tərəfindən [hʒə], [hɔnɪstɪ] kimi tələffüz edilir.

Ədəbi dildə tələffüzündə olduğu ki [t,k] səsləri daha çox nəfəsli tələffüz edilir. Eyni zamanda Kokni dialektində [t] fonemi intervokal vəziyyətdə nəfəsli tələffüz edilmir. Bu halda [t] səsi [d], [r] səsləri ilə əvəz edilir və boğaz partlayışı tələffüz edilir.

Şimal və Mərkəz dialektləri – buraya Nortumberlənd, Durham, Klevlənd, Yorkşayə, Lankşayə, Çəşayə, Birminqəm, Volverhəmpton şivələri aiddir. Bu dialektlər bir-birindən əsaslı dərəcədə fərqlənir və bir çox hallarda bir dialektə işlənən variant digərində müşahidə edilmir. Bu dialektlər üçün xarakterik olan bəzi xüsusiyyətlər də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ədəbi dildə işlənən [a:] fonemi bir çox hallarda [a] və ya [æ] səsləri ilə ifadə edilir. Kimberlənd, Yorkşayə və Vestmorlənd regionlarında orta ingilis dili tələffüzünə xas olan [u] fonemi öz arxaikliyi saxlamışdır. Ədəbi tələffüzdə işlənən [lʌv], [kʌm] kimi tələffüz edilən sözlər bu dialektlərdə [lʌv], [kʌm] kimi tələffüz edilir.

Şimal dialektlərində “al” hərf birləşməsi sözlərin bir çoxunda [a:] kimi tələffüz edilir. Daha bir fərqli xüsusiyyət kimi qeyd edə bilərik ki, şimal dialektlərində [h] səsi sözlərin əvvəlində tələffüz edilmir, [l] fonemi bütün vəziyyətlərdə qalın variantda tələffüz edilir. Yorkşayə dialektində sözlərin sonunda [dl, bl] birləşmələri işlənmir. [d, b] səsləri sözlərin sonunda düşür. Bu dialektə “wh” hərf birləşməsi ilə başlayan sözlərin əvvəlində [w] səsinin kök variantı tələffüz edilir.

Məlum olduğu kimi Uels ikidilli ölkədir. Dilçilik elmində belə vəziyyət exoglossik adlanır. Uelsdə şəhərlərdə ingilis dili üstünlük təşkil edir. Ölkənin qərb və şimal-qərb hissəsində Uels (Vels) dili daha önəmlidir. Burada ingilis dili məktəblərdə ikinci xarici dil kimi tədris olunur. Hətta indiki dövrdə belə Uelsdə millətçilik meyilləri çox güclüdür. Ölkədə tez-tez Uels dilinin dirçəlməsi uğrunda bir çox aksiyalar və hərəkətlər keçirilir. Bu dilin ölkənin bütün ərazilərində yayılması üçün səylər göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil görmüş uelslilərin nitqi ingilis dilindən çox fərqlənir. Əsas fərqlər əyalət dialektlərində özünü göstərir. Fikrimizi daha dəqiq ifadə etmək üçün aşağıdakı fərqlərə nəzər salaq:

1. Uels dialektində sözün əvvəlində [h] düşür. Orta ingilis dilində olduğu kimi [r] səsi titrəyəndir, intrusiv [r] və birləşdirici [r] səsi məhz bu dialektə ortaya çıxır.

2. İntervokal şəraitdə samitlər qoşalaşır. Bu özünü daha çox qısa saitdən sonra göstərir.

3. Bu dialektlərin bəzilərində [ɪə] və [uə] diftonqları tələffüz edilmir.

4. Bir çox sözlərdə [ʌ] səsi [ə] kimi tələffüz olunur.

Bu kimi bir çox fərqləri qeyd edə bilərik. Hətta bəzi müəlliflər özlərinin əsərlərində bu cür dialekt variantlarından istifadə etmişlər. V.Rakeri özünün “Vanity fair” (Şöhrət bazarı) əsərində yazır: *Vamous (famous) sadi Sir Pitt, what a shy little devil! What a little vox (fox) it waws*”

Şotland dialektləri – hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, şotland dialekti haqqında müxtəlif dilçi alimlərin fərqli fikirləri mövcuddur. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə əsasən, şotland dialekti milli dil kimi formalaşmışdır. Digərləri isə bunu ayrılıqda dialekt kimi qəbul edə bilər. İngilis dili Şotlandiya uzun zamandır ki, istifadə olunmaqdadır. Şotlandiyanın şimal və qərb regionlarında İslandiya və Haylənddə əsas dil kimi hələ də Qaelik işlənir. Skot dili kimi tanınan bu dilin qəbul edilmiş forması uzun müddət sarayda və ədəbiyyatda işlənmişdir. Sonralar isə baş verən dəyişmələr nəticəsində tədricən ingilis dili onu əvəz etmişdir. Lakin bir çox yerlilər bu dilin ənənələrini qoruyub saxlamışlar.

Müasir dövrdə təhsil almış Şotland əhalisi skot variantı ingilis dilindən istifadə etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, skot dialekti ingilis dilinin başqa dialektlərindən fərqlidir. Bir çoxları skot dilinin yenidən canlandırılması üçün xeyli əmək sərf edir.

Şotland dialektinə xas olan fonetik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Sait fonemlər sistemində baş verən variativlik:

1. Ədəbi tələffüzdə işlənən [ɪə, ɜ, uə, eə] sait səslər söz sonunda skot dialektində işlənir.

2. Orta ingilis dilində işlənən [a] səsi öz tələffüzünü mühafizə etmişdir. Məsələn, *man* [man], *lass* [las]. House, mouse sözləri orta ingilis dilində olduğu kimi [hu:s], [mu:s] formasında tələffüz edilir.

3. Uzun [i:] və [u:] səsləri [r] səmindən əvvəl tələffüz edilir. Məsələn, *clear* [kli:r], *poor* [pu:r]

4. Skot dialektində sait səslərin uzunluğu fərqləndirici xüsusiyyət kəsb etmir. Belə ki, *pool-pull*; *cat-caught*; *ful-food*; *pit-pete* sözləri homofon kimi səslənir və s.

Şimali İrlandiya variantı – hər şeydən əvvəl qeyd etmək vacibdir ki, Şimali İrlandiya və Eir Respublikasında danışılan ingilis dilinin variantları biri digərindən fərqlənir. Bunun səbəbi dilin tarixən formalaşması ilə izah edilə bilər. Orta əsrlərdə təxminən İrlandiyanın bütün ərazisində İrland dilindən istifadə olunurdu. Müasir dövrdə İrland dilindən istifadə edənlərin sayı azalmışdır və bu dildən əsas etibarilə əyalətlərdə istifadə olunur. Buna baxmayaraq İrland dili rəsmi dil kimi məktəblərdə tədris edilir. Cənubi İrlandiyada ingilis dili qərbdə və İngiltərənin qərbə yaxın mərkəzi regionlarında yayılmışdır. İngilis dilinin bu variantı İrlandiya Respublikasının çox hissəsinə yayılmışdır. Təbiidir ki, bu regionalın tələffüz xüsusiyyətləri İngiltərənin qərb dialektlərinə məxsus fonetik hadisələrini özündə əks etdirir.

Mərkəzi Belfast olan İrlandiyanın şimal hissəsində danışılan ingilis dilinin əsası Şotlandiyadan gəlir ki, belə ki, burada məskunlaşan əhalinin çox hissəsi on yeddinci əsrdən bəri Şotlandiyanın cənub-qərbindən miqrasiya etmişlər. Bununla bağlı demək olar ki, Şimali İrlandiyada danışılan ingilis dili bir cinsli deyildir. Ölkənin uzaq şimal hissəsində danışılan dilə skot dialektinin – böyük təsiri olmuşdur. Başqa ərazilərdə isə danışılacaq dilin skot dialekti az təsir etmişdir. Demək olar ki, ölkənin bir hissəsində şimali İrlandiya ingilis dialektindən, qalan hissəsində isə Cənubi İrlandiya dialektindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali İrlandiya ingilis variantının sait fonemlər sistemində Skot ləhcəsi ilə oxşarlıq çoxdur. Sait səslərdən sonra sonor [r] səsinin işlənməsi müşahidə edilir.

[ɪ] – pit [pɪt], fir [fɪr], bird [bɪrd], fern [fɪrn], fur [fɪr]

[i:] – bee [bi:], beer [bɪr], seedy [si:di:], meat [mi:t]

[o] – boat [bot], board [bord], pole [pol], nose [noz]

[aɪ] – buy [baɪ], tide [taɪd] və s.

Şotland dialektinin samit fonemlər sistemində aşağıdakı dəyişmələr diqqət çəkir.

1. [ɪ] fonemi əsasən yumuşaq tələffüz edilir.

2. İntervokal [t] səsi çox vaxt cingiltili [d] səsi ilə əvəz edilir: *city* [sɪdɪ]

3. [h] fonemi tələffüz edilir: *hat* [hat]

Britaniya ingilis dilinin bu qədər dəyişmələrə məruz qalması bu dilin tarixən formalaşması şəraiti ilə izah edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A. “Ümumi dilçilik”, Bakı: 1973.
2. Hüseyin Maqsudoğlu “Regional varieties of the English language”, Bakı: 2013.

3. Leyla Sarıvəlli “İngiltərədə cənub-qərb dialektinin formalaşması”, Bakı: İpək yolu №1, 2015.
4. Trudgill, P., “Dialect in Contact”, Oxford: 2015.

Günəl Quliyeva

Summary

Dialects variety of English in the United Kingdom

The article discusses the teaching of English as a global language, its importance, and its position among world languages. The paper describes the notion of English as a global language, spread of the language in countries where English is used as an official language, its development in those countries. Starting from the 17th century, the spread of the language in the world due to the worldwide influence of the United Kingdom, and later the influence of the United States of America, as well as the country's socio-economic conditions affected the language, are examined in the research topic. The similarities and differences between the dialects and variants of the English language, their lexical, phonetic, and grammatical structures have been specially emphasized.

The author highlights the features of the American and English variants, and brings to the attention of the reader the characteristic features of the London dialect widely used as the most communication means.

Гюнэль Гулиева

Резюме

Дialeкты английского языка в Великобритании

В статье рассматривается преподавание английского языка как глобального, его значение и место среди мировых языков, а также этапы развития в этих странах. Начиная с XVII века распространение языка в мире, обусловленное широким влиянием Соединенного Королевства, а позднее Соединенных Штатов Америки, а также социально-экономические условия страны, повлиявших на язык также исследуются в данной статье. Особо подчеркивается сходства и различия между диалектами и вариантами английского языка, их лексический, фонетический и грамматический строй. Автор выделяет особенности американского и английского вариантов, а также обращает внимание читателя на характерные черты лондонского диалекта, широко используемого в качестве широко используемого коммуникативного средства.

Rəyçi: f.f.d. S.Abdurəhmanova

Redaksiyaya daxil olma: 29.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.02.2022

Çapa qəbul olunma: 01.03.2022

UOT 811.

Mülayim Bağirova
Mehriban Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
mulayimbagirova@gmail.com
mehriabdullayeva65@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞI İDİOMATİK İFADƏLƏRDƏ

Açar sözlər: *idomatik ifadələr, semantika, frazeologiya, zaman anlayışı*

Key words: *idiomatic expressions, semantics, phraseology, concept of time*

Ключевые слова: *идиоматические выражения, семантика, фразеология, концепция времени*

Hər bir dildə elə ifadələr və birləşmələr vardır ki, onları hərfi mənada başa düşmək, anlamaq, sözbəsöz tərcümə etmək düzgün deyil. Hətta bu birləşmələrdəki sözlərin hər birinin mənası və birləşmənin aid olduğu qrammatik konstruksiya tam aydın olsa belə, yenə də belə vahidlərin hərfən verdiyi məna oxucu üçün anlaşılmaz və qərribə olur. Belə birləşmələrin, ifadələrin, atalar sözlərinin tərkibindəki sözlərə rəğmən onların hərfbəhərf tərcüməsinə edilən cəhd düzgün nəticə və heç bir səmərə verə bilməz. Bu cür ifadələr və söz birləşmələri idiomlar adlanır. İdiom yunanca “idioma” sözündən olub, dildəki elə ifadələrə deyilir ki, söz birləşməsi quruluşuna malik olsun, komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayaraq, söz birləşməsini təşkil edən sözlərin hamısı birlikdə bir məna ifadə etsin, quruluşca və mənacə parçalanmasın. İdiomlarda xalqın məişəti, mədəniyyəti, əmək fəaliyyəti ilə bağlı dünyagörüşləri, təsəvvürləri, zəngin tarixi və həyat təcrübəsi əks olunur. İdiomların düzgün, yerində və bacarıqla istifadəsi nitqə, dilə təkrar olunmaz özünəməxsusluq və xüsusi ifadəlilik verir.

“Ümumiyyətlə, bir dildə idiomların çoxluğu o dili yaradan xalqın qədimliyinə, məişətinin zənginliyinə və xüsusən də dilin əlvanlığına ən yaxşı dəlildir” [1, s.8].

İngilis dilində yazılmış nəzəri ədəbiyyatlara əsaslanaraq Sahilə Mustafayeva idiomlar haqqında qənaətini belə ifadə edir: “Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələr və idiomlar öz quruluş və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı, ədəbi dildə və şifahi nitqdə işlənən bir qrupunu təşkil edir. Həmin birləşmələri diqqətlə araşdırdıqda onların sabit söz birləşmələrinin digər qruplarına oxşar olduqlarını müşahidə edə bilərik. Amma bu oxşarlıqlara baxmayaraq, onların özü-

nəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilində yazılmış nəzəri ədəbiyyata əsasən dilçilər idiomları iki qrupa ayırmağı üstün tuturlar: birləşmə idiomları və cümlə təşkil edən idiomlar.” [2, s. 7].

Dilçilik aləminə nəzəri bir ekskurs edəndə burada söz birləşmələrinə, frazeologiyaya və onun bir qolu olan idiomlara həsr olunmuş çoxlu tədqiqat əsərlərinin, kitabların, lüğətlərə rast gəlirik. Belə bir xəzinədə Azərbaycan dilçilərinin də öz payı var.

Dilçi alimlərdən Ə.Hacıyeva “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı tədqiqat əsərində ingilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmləri müqayisəli şəkildə öyrənib, müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində böyük rolunu olan somatik frazeologizmlərin struktur və qrammatik xüsusiyyətlərini, onların işlənmə dairəsinə görə təsnifini, hər iki dildə somatik frazeologizmlərin semantik və funksional cəhətlərini tədqiq etmişdir [3].

Bu sahədə xüsusi əhəmiyyətə malik mənbə kimi N.Vəliyevanın tərtib etdiyi iki cildli “Azərbaycanca – ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət”ini qeyd etmək istərdik. 90 000-dən artıq frazeoloji vahidlərin işlənmə hallarının məcmusundan ibarət, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında hazırlanmış bu lüğət dilçiliyin frazeologiyaya sahəsi ilə maraqlananlar üçün bir töhfədir [4].

2015-ci ildə G.Yusifova filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu üzrə müvafiq dissertasiyasında idiomların tədqiqi tarixinə və idiomların linqvistik tədqiqatına istiqamətlənmiş səmərəli müddəalar irəli sürmüşdür [5].

Tofiq Quliyevin dilçilikdə idiomatikliyin öyrənilməsi məsələsi, ingilis və Azərbaycan dillərinin idiomatik birləşmələrinin struktur-qrammatik və semantik xüsusiyyətləri və idiomların transformasiyası problemlərinin tədqiqinə həsr etdiyi “Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik birləşmələr” adlı monoqrafiyası qeyd etdiyimiz silsilədən ən müasiri hesab oluna bilər [6].

Əsasən müvafiq ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş ingilis dilli, 228 səhifəlik “English Phraseology” dərslərinin müxtəlif bəhsləri də yuxarıda qeyd olunan məqamlarla bağlı praktik və nəzəri mənbə kimi qeyd oluna bilər [7].

Beləliklə söz birləşmələrinə, idiomlara aid xeyli sayda tədqiqat əsərlərinə ümumi nəzər saldıqdan sonra əsas məqsədimiz olan ingilis dilində zamanla bağlı idiomları semantik cəhətdən tədqiq etmək istərdik. Bu məqsədlə ingilisdilli müxtəlif orijinal ədəbiyyat nümunələrindən ardıcıl istifadə etməyi nəzərdə tuturuq.

Zaman mənalı idiomatik ifadələrin semantikasına dərinlən nəzər yetirdikdə zaman anlayışının özünün də müxtəlif mərhələlərə ayrıldığı aydın olur və insan hərəkətinin baş verdiyi zamanın müxtəlif növlərini bu idioma-

tik ifadələrin semantikasında müşahidə etmək olar. Buna görə də, belə ifadələrin semantikasını müəyyənləşdirməyə səbəb olan çətinliyin aradan qaldırılması üçün, yəni “time” sözü ilə bağlı idiomların semantikasını açmaq üçün bu idiomların müxtəlif situasiya və kontekstlərdə, çeşidli birləşmələrin tərkibində insan fəaliyyətinin ifadəsi kimi təhlilə cəlb etmək kifayətdir. Çünki “time” sözünün mənası onun hər hansı bir şəraitdə, situasiyada işlənməyindən asılı olduğu kimi, bu sözlə bağlı idiomların mənalari da onların kontekstdə işlənmələri ilə şərtlənir. Beləliklə, zamanın aşağıdakı mərhələləri ilə bağlı olan idiomların mətnədə, situasiyada, kontekstdə ifadə etdikləri mənalari aydınlaşdırıb onları aşağıdakı məna qruplarına ayırmaq olar:

1. Zaman mənalı idiomatik ifadələr.

“Time” sözü ilə yaranan bu idiomlar fəlsəfi zamanın dildə inikası olan qrammatik zamanın əsas mərhələlərini əks etdirir. Məsələn:

1) Keçmiş zamanı əks etdirən idiomlar:

Before one’s time – kiminsə doğulduğu gündən əvvəl

Once upon a time – vaxtilə, bir zamanlar

Do you remember a French master with a squeaky voice? Or perhaps he was before your time? – Sən o, xırıltılı səslili fransız dili müəllimini tanıyırsan? Ya da, ola bilərmiki, o, sən orada təhsil almazdan əvvəl dərs deyib?

2) İndiki zaman mənalı idiomlar:

No time like present – İndi ən yaxşı vaxtdır, bu anı əldən buraxma.

My children have been asking for you. Come and see them now. There is no time like present. (W.S.Maugham, “The Making of a Saint”) – Uşaqlarım səni soruşurlar. Onlara baş çək. İndi ən yaxşı vaxtdır.

3) Gələcək zaman mənalı idiomlar:

It will last one’s time – Bu, mənə ömrümün sonuna kimi bəsdır.

The house is old but it will last my time. – Ev köhnədir, amma mənə ömrümün sonuna kimi bəs edər.

2. Müddət, vaxt, anlayışlı idiomatik ifadələr:

Müddət anlayışlı idiomatik ifadələr iş, hal və hərəkətin keçmişdən indiyə, indidən isə gələcəkdə baş vermə, davam etmə müddətini bildirir. Belə idiomatik ifadələr də öz növbəsində zamanın nə qədər davam etmə müddətinə əsasən aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1) Qısa müddət mənalı idiomatik ifadələr. Belə ifadələr qısa zamanda baş verən insan fəaliyyətinin ölçüsüdür. Məsələn:

Against time – çox tez, qısa müddətə

I had to work against time to get the thing finished (B.Show “Ellen Terry and Bernard Show. “A Correspondence”) – Mən qısa müddətə bu pyesi qurtarmalı oldum.

For a time – müvəqqəti, bir müddət

For the time being – hələlik, müəyyən vaxtadək

2) Uzun müddət mənalı idiomatik ifadələr. Bu ifadələr fəaliyyətin uzun müddətə, yaxud həmişə görülməsini göstərir. Məsələn:

At all times – həmişə

For all the time – həmişəlik, ömürlük

All the time – həmişə, hər vaxt

First, last and all the time – başlanğıcdan, əvvəldən axıradək, bütün vaxt

3) Təkrar zaman mənalı idiomatik ifadələr. Bu idiomlar hərəkətin davam etdiyini, müəyyən dövrdə təkrarən prosesdə olduğunu bildirən zamandır. Məsələn:

At times – hərdənbir, vaxtaşırı

From time to time – hərdənbir, arasıra, fasilələrlə

Between times – arada, hərdənbir, bəzən

I cannot but ask myself why El Greco? Who could draw so beautifully when he wanted to, should... at times have drawn so carelessly. (W.S. Maugham "Don Fernando") – İstədiyi vaxt gözəl şəkil çəkən El Qreqonun indi nə üçün belə ehtiyatsız şəkil çəkdiyi sualını özümə verməyə bilmirəm.

4) Birdəfəlik zaman mənalı idiomatik ifadələr. Belə idiomatik ifadələr insan fəaliyyətinin bir anını əks etdirir. Məsələn:

At a time – dərhal, birdən, eyni vaxtda

In no time – bir anda, ani olaraq, dərhal

In less than no time – bir anda, ani olaraq, dərhal

Michael went up the stairs two at a time (J.Galsworthy "The Silver Spoon") – Maykl pillələri iki-iki qalxdı.

Why don't you dance? It's easy. You could learn in no time. (Th.Dreiser, "The Genius") – Nə üçün rəqs etmirsən? Asandır. Sən bir anda onu öyrənərsən.

5) Qeyri-müəyyən zaman bildirən idiomatik ifadələr. Bu ifadələr hərəkətin qeyri-müəyyən vaxtda, dəqiq olmayan zamanda baş verdiyini bildirir. Məsələn:

At odd times – iş arası, boş vaxtda

At one time – bir vaxt, bir zaman

One time or another – nə vaxtsa, gec-tez

Some time (or other) – nə vaxtsa, gec-tez

I'll tell you everything some time! –Mən sizə hər şeyi nə vaxtsa danışaram!

6) Dəqiq zaman bildirən idiomatik ifadələr. Bu idiomlar dəqiq zamanı əks etdirir. Məsələn:

In good time – dəqiq, lazımı vaxtda, öz vaxtında

In the nick of time – elə vaxtında, son anda

It is about time – vaxtdır, münasib vaxtdır

It is high time – lap vaxtdır, çoxdan vaxtdır

“We must turn out early in the morning”, said Edward at last. “It’s really about time we went to bed.” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”) – Sabah tezdən durmalıyıq – nəhayət Edvard dedi. – Yatmaq vaxtdır.

3. Məqsəd bildirən idiomlar. Belə idiomatik ifadələr insan fəaliyyətinin məqsədinin göstərilməsinə xidmət edir. Məsələn:

Play for time – vaxt udmağa çalışmaq, vaxtı uzatmağa çalışmaq

Take one’s time (over smth) – tələsməmək, gözləmək

Stall for time – vaxt udmağa çalışmaq, vaxtı uzatmağa çalışmaq

Sell time – “vaxtı satmaq”, radio və televizorda pul ilə çıxış etmək imkanı vermək

Spar for time – vaxt udmaq üçün mübahisə etmək, dalaşmaq

To the big advertiser the broadcasting stations came with an offer to “sell time” (Daily Express) – Genişyayimli radiostansiyalar böyük reklam agentliklərinə müəyyən məbləğə efir vaxtı təklif etdilər.

They agreed to spar for time – to do anything for time. – Onlar qərara gəldilər ki, indi əsas vaxt udmaqdır – mübahisə etmək, savaşımaq, ancaq vaxt udmaq.

4. Şərait mənalı idiomatik ifadələr. Bu mənalı idiomatik ifadələr insanın fəaliyyətinin hansı şəraitdə cərəyan etdiyini, baş verdiyini əks etdirir. Məsələn:

At no time – heç vaxt, heç bir halda

Hard times – ağır zamanlar, ağır çağlar

Knock smb. out of time – kimisə sıradan çıxarmaq

... a ride of eleven miles in the hour may just mean knocking a man out of time – Bir saata on bir mil velosipeddə getmək hər bir adamı sıradan çıxara bilər.

5. Vəziyyət mənalı idiomatik ifadələr – “time” sözü ilə bağlı olan bu idiomatik ifadələr insanın müəyyən bir vəziyyəti, psixoloji anı ilə bağlıdır. Məsələn:

The time is out of joint – vaxt arasında əlaqə itdi, zaman arasında rəbitə itdi.

“To Constance particularly, as Amy had given notice and as Cyril was “remis,” it seemed really that the time was out of joint and life unworthy living.” (A.Bennet “The Old Wives’ Tale”)... – Eminin xəbərdarlıq etdiyinə görə, Sirilin “başsoyuq” olduğuna görə, Konstansa xüsusilə elə gəlirdi ki, zamanın rəbitəsi itib və həyatda yaşamağa dəyməz.

Behind the times – zamanla ayaqlaşmayan, həyatdan geri qalan,

“You know that dreadful woman who comes down with Basil Blake?”
“That terrible peroxide blonde?” miss Hartnell was slightly behind the times
(A.Christie “The Body in the Library”). – Siz Basil Bleyklə aşağı gələn o
zəhlətökən qadını tanıyırsan? O dəhşətli sarışını? Xanım Hatnel bir az zəma-
nədən geri qalmışdı.

Have no time to spare – kiməsə vaxt ayırmaq iqtidarında olmamaq,
başqası üçün vaxtı olmamaq.

“It would be a loss of time” – he thought of her and his desire to have
her – “and I can’t afford the time. I haven’t time to spare, in fact”
(J.London. “Marten Eden”). – Bu, vaxt itirmək olardı. – O, qızı və onunla
olmaq arzusunu xatırladı. – Mənim vaxtım yoxdur. Həqiqətən də mənim ki-
məsə sərf etməyə vaxtım yoxdur.

Have a good time – vaxtını yaxşı, səmərəli keçirtmək.

But all the while he was exchanging secret, unobserved smiles with
Mrs. Hand, who he realized at once had married Hand for his money, and
was bent... to have a good time anyhow (Th. Dreiser “The Titan”). – O,
söhbəti məxfi saxladı. Amma bütün bu müddəti o, xanım Həndlə gizli-gizli
baxışır və dərhal başa düşdü ki, qadın ərinə puluna görə ərə gedib və hər
halda vaxtını yaxşı keçirir.

Have the time of one’s life – həyatdan zövq almaq; ömrünün ən yaxşı
çağını yaşamaq.

When Bert came home three months later his side of the story was
spilled... and he’d had the time of his life, including breakfast on a tray in
the morning. (A. Sillitoe. “Key to the Door”) – Üç ay keçəndən sonra Bert
evə gələndə, onun əhvalatının üstü açılmışdı ... və səhər çağı qarşısında
məcməyidə səhər yeməyi vaxtı ömrünün ən yaxşı çağlarını yaşayırdı.

Beat smb’s time – kiminsə dostunu, nişanlısını əlindən almaq,

After about a year we came to a parting of the ways. What made so
mad was that once again another woman beat my time (E.S. Gardner “Some
woman Don’t Wait”) – Təxminən bir il sonra biz ayrıldıq. Məni bu dəfə əsə-
biləşdirən, onu mənim əlimdən hansısa bir qadının alması oldu.

Give smb. a hard time – narahat etmək, qanını qaraltmaq, cana gətirmək.

Jane gave her mother a hard time on the bus by fighting with her sister
and screaming – Ceyn avtobusda qışqırmaq və bacısı ilə dalaşmaqla anasını
cana gətirdi.

Give smb. The time – kiminsə dalınca sürünmək, kimləsə gəzmək,
kimləsə oturub-durmaq.

I was personally acquainted with at least two girls he gave the time to.
That’s the truth. (J. Salinger “The Catcher in the Rye”) – Şəxsən mən onun
gəzdiyi ən azı iki qızla tanış idim. Bu həqiqətdir.

Give smb. the time of day – 1. Salamlaşmaq; 2. vaxt keçirmək, boş-boş danışmaq.

He knows me. I've passed the time of day with him on the street. (M. Dickens "The Angel in the Corner") – O, məni tanıyır. Küçədə görüşəndə biz salamlışıq.

Live on borrowed time – ömrünün sonu olmaq, məhvə məhkum olmaq,
I knew I was lost the minute you entered my house. From then on I lived on borrowed time. (S. Heym "Hostages") – Siz mənim evimə daxil olanda mən ömrümün sonu olduğunu anladım.

Make a time over smth. – həyacanlanmaq, nəyə görə səs-küy salmaq,
She didn't weep at the parting or make any time over it – Ayrılıanda o, nə ağladı, nə də həyacanlandı.

Serve one's time – xidməti müddətini çəkib qurtarmaq,
Having served his full time in India... he was free to come home and stay with a good pension. (W. Thackeray "Vanity Fair") – Hindistanda tam xidməti müddətini başa vurub, evə gəlmək və yaxşı təqaüd almaq üçün azad olundu.

She is near her time – O, tezliklə doğacaq.

Keep abreast of times – həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq.

Keep up with the times – həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq.

March with the times – həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq.

Move with the times – həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq.

"The trouble with you, my dear fellow "Henry replied, "is that you won't march with the times" (P.H. Johnson "Catherine Carter"). – Mənim əzizim, sizin bədbəxtliyiniz odur ki, siz zamanla ayaqlaşmırsınız.

The time is right – The time is right to invest in a house because real estate prices are low now. – İndi evə pul xərcləmək üçün münasib vaxtdır, çünki, evlərin qiyməti aşağı düşüb.

6. Fərsət, məqam mənalı idiomatik ifadələr: Bu idiomlar insan fəaliyyətinin müəyyən bir məqamda olan prosesini və yaxud hər hansı bir fərsəti əks etdirir. Məsələn:

Bide one's time – münasib an, məqam gözləmək,

Harrold did not always spill the beans at once; he would bide his time and adopt a sphinx like air – Həröld heç vaxt təzə xəbərləri dərhal deməzdi. O, üzünə sirli bir ifadə verərdi və münasib məqam gözləyərdi.

Fill in the time – vaxt doldurmaq,

Though Getliffe was good at filling in one's time, though I marked down every case in London that was not sheer routine, still there were days, stretches of days, when all I could do was read as though I were still a student and, instead of gazing from my garret over the roofs, look out instead over the Temple gardens (C.Snow. "Time of Hope"). – Baxmayaraq Qetlif vaxt doldurmaq üçün yaxşı idi, baxmayaraq ki, mən Londonda əsl qayda olmayan hər bir halı qeyd etmişdim, hələ də elə günlər var idi ki, sanki mən tələbə idim və çardağımdan yollara, məbədin bağlarına baxmaq əvəzinə, ancaq oxuyurdum.

Time and tide wait for no man – vaxt gözləmir.

Take time (or opportunity) by the forelock – vaxtı boş keçirməmək, münasib vaxtdan istifadə etmək.

Lose time – vaxt itirmək.

No time was lost in giving effect to the resolutions by the Kalsoorlie meeting. (K.Prichard "The Roaring Nineties"). – Kalqurlu toplantısının qətnamələrini həyata keçirmək üçün vaxt itirilmədi.

Gain time – vaxt udmaq, vaxta qənaət etmək, vaxt qazanmaq,

She raised her hand and adjusted the ruffle of lace at her neck, turning her head a little as she did so. And quite spontaneously the thought flashed across my mind: She is gaining time! (A.Christie "The Mysterious Affair at Styles"). – O, əlini qaldırdı və boynundakı krujevanın büzməsini düzəltdi, bunu edərkən başını bir az çevirdi. Və tamamilə kortəbii olaraq mənim ağılıma belə bir fikir gəldi: O, vaxt qazanır!

Redeem the time – boş yerə vaxt keçirməmək.

At home he held aloof from the multifarious organizations which have sprung into being at the summons of the hierarchy to redeem the times. – Evdə o, boş yerə vaxt itirməmək üçün kilsə hakimiyyətinin çağırışı ilə ortaya atılmış rəngarəng təşkilatlardan uzaq qaçırdı.

Save time – vaxtı boş-boşuna keçirməmək.

He merely asked for and took it personally to save time (Th. Dreiser "The Financier"). – O, sadəcə olaraq xahiş etdi və vaxta qənaət etmək üçün şəxsən özü onu götürdü.

Kill time – vaxt öldürmək.

To kill time before the train left, we went to a movie... (W.Foster "Pages from a Worker's Life"). – Qatar yola düşməmişdən əvvəl vaxtı öldürmək üçün biz kinoya getdik.

Waste time – məqsədsiz, elə-belə vaxt itirmək.

Several evenings later Martin again visited him, this time alone. Nor did she waste time in coming to the point, upbraiding him sorrowfully for what he had done, (J.London "Marten Eden"). – Bir neçə axşam keçəndən

sonra Martin yenidən ona baş çəkdi, bu dəfə tək. Qız da kədərlə onu etdiklərinə görə danlayaraq mətləbə gəlməkdə vaxt itirmədi.

7. Möhlət anlayışlı idiomatik ifadələr:

All in good time – Hər şey öz zamanında,

“You’ll know some day, dear. All in good time;” and, to divert interrogations, the issue of which could not be avoided, Mamma considered it no sin to lie whitely, and speciously to maintain inviolate the pride and dignity of the family. (A.Cronin. “Hatter’s Castle.”) – Əzizim, sən nə vaxtsa biləcəksən. Hər şey öz zamanında. Sorğu-sualdan, qaçıla bilinməyən mübahisəli məsələ üçün Ana hesab edir ki, ailənin qürur və ləyaqətini saxlamaq üçün ağ və saxta yalan danışmaq günah deyil.

The time is ripe – vaxt çatanda, vaxt yetişəndə,

The prime minister will hold elections when the time is ripe – Vaxt çatanda baş nazir seçkiləri keçirəcək.

Time flies – vaxt uçuş, “Why, I am fifty.” “Doesn’t time fly?” cried Betty... (J.B.Priestley “Let the People Sing”) – Mənim artıq əlli yaşım var. “Vaxt nə tez keçir!” – Bəti dedi.

Time hangs heavily on one’s hands – vaxt çox yavaş-yavaş keçir:

He was not allowed to read or write or smoke, but just had to walk about, and the time hang heavily on his hands (S.Maugham “Of Human Bondage”). – Ona oxumağa, yazmağa, siqaret çəkməyə icazə verilmirdi, ancaq gəzə bilərdi, vaxt isə onun üçün çox yavaş-yavaş keçirdi.

Təqdim olunan semantik qruplaşmalara və göstərilən nümunələrə əsasən yekun olaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilində digər frazeoloji vahidlər kimi zamanla bağlı idiomların semantik bütövlüyə malik olmaları, eləcə də onların strukturunun parçalanmasının qeyri-mümkünlüyü bu dil vahidlərinin dildə hazır şəkildə yaranmalarına imkan verir və bu da onların ən xarakterik xüsusiyyətləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vahabzadə, B. “Dərin qatlara işıq”, – Bakı, – 1986. – 317 səh.
2. Mustafayeva, S. Respublika. “Dəyərli vəsait”, – 2013, 21 fevral, 7 səh. <http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/fevral/295462.htm>
3. Hacıyeva, Ə. “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” – Bakı-Nurlan – 2004, – 347 səh.
4. Vəliyeva, N. “Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət”, – Bakı, “Elm” nəşriyyatı, – 2006, – 189 səh.
5. Yusifova, G. “İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri”, avtoreferat. – Bakı, – 25 səh.

6. Quliyev, T. “Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik birləşmələr”, monoqrafiya – Bakı: Mütərcim, – 2016, – 168 səh.
7. Hacıyeva, A., Jafarov, A. “English Phraseology”, – Bakı, – 2009, – 228 p.

Mulayim Baghirova
Mehriban Abdullayeva

Summary

The concept of time in idiomatic expressions of the English language

Idioms are expressions that may not always have a literal meaning, but are usually understood by people in the culture they are used. There are a lot of common idioms about “time” in English. This article deals with the semantic analysis and study of phraseological units formed by the word “time” in the English language. Since the meaning of the word “time” depends on its use in any situation, the meanings of the idioms associated with this word depend on their usage in the context. In order to draw more comprehensive results, examples of idioms relating to various periods of time are used to study the characteristics of these phraseological units. These examples are then split into several classifications for more extensive conclusions.

For each classification, several idioms have been selected as examples for a more visual study.

Мулайим Багирова
Мехрибан Абдуллаева

Резюме

Концепт времени в идиоматических выражениях английского языка

Идиомы – это выражения, которые не всегда имеют буквальный смысл, но обычно понятны людям той культуры, в которой они используются. В английском языке существует множество выражений со словом “time”.

В данной статье рассматриваются семантический анализ и исследование фразеологизмов, образованных словом “время” в английском языке. Поскольку значение слова “время” зависит от его употребления в любой ситуации, смысл идиом, связанных с этим словом зависит от их употребления в контексте. Так же анализируются характерные для этих фразеологических единиц черты на примере идиом, относящиеся к разным этапам времени, которые разделены на несколько видов классификаций для более обширных выводов. Для каждой классификации подобрано несколько идиом в качестве примеров для более наглядного изучения.

Rəyüci: f.f.d., dos. S.Tağıyeva
Redaksiyaya daxil olma: 22.01.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 16.02.2022
Çapa qəbul olunma: 10.03.2022

**ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ /
ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ
LITERATURE / LITERATURE STUDIES/
LITERARY THEORY
ЛИТЕРАТУРА / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ/
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1560-028X>
UOT 82.

Vüsalə Ağabəyli
fil. f.d., dos.
Azərbaycan Dillər Universiteti, Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyi
Bakı, Azərbaycan
vusale.agabeyli@gmail.com

**BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN
GENDEROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, ingilis ədəbiyyatı, gender, qadın əsirlər*
Key words: *Azerbaijani Literature, English literature, gender, female hostages*
Ключевые слова: *Азербайджанская литература, английская литература, гендер, заложницы*

Giriş

Bədii ədəbiyyatda gender məsələlərinin tədqiqi 1960-cı illərin sonlarında formalaşmaqda olan feminist nəzəriyyələri ilə başlayır. Feminist nəzəriyyəçilər müxtəlif janrlarda genderin təsvirinə həm tənqidi, həm də müsbət münasibətlərini bildirməklə feminist ədəbi kanon yaratmağa nail olmuşlar. [2, s.94] Feminist nəzəriyyəçiləri, xüsusilə, gender bərabərsizliyi, kişilərin dominant rolu, qadına “ikinci varlıq” və ya “qeyri-varlıq” kimi yanaşmaları narahat edir. Lakin müharibə mövzusunda isə bu məsələ bir az fərqlidir. Müharibədə əzilən, qorumağa, hüquqlarının bərpasına ehtiyac duyulan məhz insandır, əsir düşmüş, təhqirlərə, işgəncələrə, alçaldılmalara məruz qalmış

insan. Fəqət, bu məqamda da danılmaz faktdır ki, qadın əsirlər daha çox zorlamalara, cinsi istismara və genderoloji xüsusiyyətlərinə görə təhqirlərə məruz qalırlar. Əslində, müasir dövrün gender tədqiqatlarının da əsas məğzi, əsas amalı insan faktorudur. Yəni daha öncəki mərhələlərdə əgər qadın məsələsi genderoloji xüsusiyyətlərinə görə gender tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edirdisə, müasir dövr tədqiqatçılarını kişinin də öz genderoloji xüsusiyyətlərinə görə təzyiqə məruz qalması düşündürür və dolayısı ilə insan faktoru gender tədqiqatlarının özəyini təşkil edir. Namus və qeyrət kimi anlayışların kişilərin boynuna yük kimi qoyulması, konflikt zamanı məhz bu nüansdan istifadə edilərək kişilərin alçaldılması, təhqir olunması sırf onların gender xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələdir.

Biz isə bu məqalədə, əsasən, müharibə dövrü və ondan sonrakı dövrdə qadın əsirlərin bədii ədəbiyyatda təsvirini araşdıracağıq. Tədqiqatımızı müqayisəli və deskriptiv metodlara əsaslanaraq, həm ingilis, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının yazıçılarının müharibə mövzusunda yazılmış bədii əsərlər üzərində təhlil və müqayisələr aparmışıq.

Bədii ədəbiyyatda müharibə motivi və qadın faktoru

Dünya ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinin nümunəyəndələrinin yaradıcılığında zaman-zaman əks olunan müharibə əleyhinə fikirlərini araşdırmaq mümkündür. Ernest Heminqueyin “Əlvida, silah!”, “Əcəl zəngi”, Kurt Vonnequtun “Sallaqxana № 5 və ya uşaqların səlib yürüşü”, Lev Tolstoyun “Hərb və sülh”, Virciniya Vulfun “Missis Dellouey” və s. əsərlərdə müharibə və onun təşkilatçıları qınanır, bəşəriyyətə və insanlığa zərərlərindən ürək-ağrısı ilə danışıılır.

Müharibə mövzulu romanların personajları insan və onun aid olduğu sivilizasiya arasındakı münafiqliyə modelini təmsil edir. Bu çaxnaşma və qarşıdurma istər insanda, istərsə də sivilizasiyada, təəssüf ki, müasir cəmiyyətin ən yaxşı səciyyəvi cəhətlərindən uzaq – bir tərəfdən adam qətl törətməyə adət etmiş insanların qəddarlığı və zülmkarlığı, digər tərəfdən, sakit həyata uyğunlaşa bilməyən “sınımış nəsil” adlandırılan insanların qərəzsizliyi və laqeydliyi özünü göstərir. Məsələn, Vonnequt müharibənin mənasızlığı və qəddarlığı mövzusu “Sallaqxana № 5 və ya uşaqların səlib yürüşü” romanında qaldırır, burada İkinci dünya müharibəsində döyüşlər nəticəsində insanların məhv edilməsi, sivilizasiyanın mövcudluğu təhlükə altındadır[8]. Roman boyu canlanan soyqırım birmənalı deyil. Demək olar ki, mifoloji simvol statusu qazanan sallaqxana təkcə heyvanların kəsildiyi yerə və ya 1945-ci ilin fevralında Drezdenin bombalanmasının, eləcə də İkinci Dünya Müharibəsi döyüşlərinin bədbəxt heyvanların ölümünün insanların öldürülməsinə bərabər olan təcəssümünə çevrilmir, həmçinin, dünyada baş verən şər hadisələ-

rin forması yenidən şərh olunur. Beləliklə, Kurt Vonnequt üçün təcavüzkarlar və onların qurbanları özlərini barrikadaların eyni tərəfində görürlər: hamısı ya öz səhvlərinin və çatışmazlıqlarının, ya da onlara həyat verən sivilizasiyanın çatışmazlıqlarının qurbanıdır.

Bədii ədəbiyyata həm qadınlar, həm də kişilər baş verənləri təsvir etməyə, öz düşüncələrini yazmağa emosional çıxış vasitəsi kimi müraciət edirlər. Britaniyada sosial nizam, müharibənin fiziki və psixoloji gərginliyindən əziyyət çəkən kişi və kişilərin yoxluğunda qadınların əsas iqtisadi dəstəkçilərə çevrilməsi ilə əsrlərboyu baş verən müharibə ilə sarsılırdı. Qadınlar ənənəvi olaraq kişilərə aid rol mənimsəmək məcburiyyətində qalırlar, uşaqlarını təmin etmək üçün fabriklərdə sənaye işlərini görür, həmçinin ailənin saxlanmasında aparıcı rol alırlar. Nəticədə, bir çox qadın müharibəyə öz baxışlarını və onun ailələrinə göstərdiyi təsirləri müzakirə edərək, danışmağa və dolayısı ilə də bədii ədəbiyyata gətirməyə nail olur. Böyük Müharibənin yazıçıları və şairləri bu müharibənin dünyanın əvvəllər gördükləri hər şeydən nə ilə fərqləndiyini, həm onun aparılma tərzinə, həm də münaqişənin məqsədinə münasibətin dəyişməsinə görə fərqləndirməyə çalışırlar. Müharibə dövrü iştirakçıları olan qadınlar həm döyüş meydanındadırlar, həm tibb bacısıdırlar, həm ailəni dolandırırırlar, həm də daha dəhşətli ən ağır işgəncə görə müharibə əsirləridir.

Qadın əsirlər və gender mövzusunun ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatında təsviri

Somerset Moemin “Məğlubedilməz” əsəri ikinci dünya müharibəsində fransız-alman münasibətlərini əks etdirir. Fransızların torpağını işğal edən alman zabitləri onların evlərinə soxulur və əksər hallarda əhaliyə gərginlik yaradırlar. Alman zabiti Hans içkili halda fransız Anneti zorlayır, daha sonra isə Annetin hamilə olduğunu öyrənir. Tədricən ona aşiq olan Hans artıq gələcəyini Annetlə və doğulacaq övladı ilə qurmağı planlaşdırır. Annet isə metaforik şəkildə özünü Fransa olaraq görür, Hansın isə Almaniya olaraq, onu işğal etdiyini düşünür.

Moem fransız qızlarını alman qızları ilə müqayisədə cəlbedici və şarmlyı təqdim etsə də, onların daha kobud və patriot olduğunu düşünərək, Annetin idiomatik təsvirini verir: *“They had something the German girls hadn’t...they were mercenary and as hard as nails.”* (Onlarda alman qızlarında olmayan nəşə var idi...onlar vətənpərvər və çox sərt idilər) [5, s.11] Baxmayaraq ki, Annetin atası və anası onların izdivacına razıdırlar, Hansın, həqiqətən də, onlara qulluq etməsinə, oğul kimi davranmasına, onlara yemək gətirməsinə razıdırlar, Annet isə heç bir şəkildə boyun əymək niyyətində deyil. O, ac qalmağa razıdır, lakin qürurunun alman zabitinə təslim olmasına razı deyil. Hans nə qədər ona və onun valideynlərinə yaxşı davransa da

onun torpağını işğal edən alman zabitidir və Hansdən sevgi, qayğı və ya hansısa ərzağı qəbul etmək Annet üçün ölkəsinə, xalqına xəyanətdir: “*We can eat like kings on potatoes and bread and turnips and lettuce...It’s our own food that you’ve stolen from us. Look at the sardines. They are Bordeaux sardines*”. (Biz kartofu, çörəyi, şalğamı, kahını krallar kimi yeyə bilərik. Bu bizim ərzaqlarımızdır ki, siz oğurlamısınız. Bu sardinalara baxın, bunlar ki, Bordo sardinalarıdır.) [5, s.21] Müəllif əsərin gedişatı boyunca Hans xarakterini müsbət inkişaf edən obraz kimi təqdim edir. Baxmayaraq ki, o alman zabitidir, Fransa torpaqlarının işğalında onun da rolu var, oxucu Hansı müəllifin təqdimatı əsasında sevməyə və hətta sonluğun izdivacla bi-təcəyinə ümidləndirə bilər. Lakin bununla yanaşı, Moem həm də qadın əzmkarlığını və cəsarətini göstərməyə çalışır. Onun yaratdığı qadın obrazı itaətkar deyil, mübarizdir, asılılığa boyun əymir. Annetaya nə qədər ağır olsa da, güclü və patriotik xüsusiyyətini qoruya bilər. Uşağı dünyaya gətirən kimi, özünə çox ağır olsa belə, onun Fransa torpaqlarının işğalçısının oğlu olduğunu düşünərək, öldürür: “*I’ve done what I had to do. I had to do it at once. I was afraid if I waited I shouldn’t have the courage*”. (Mən etməli olduğum şeyi etdim. Bunu göz qırpmadan birdəfəyə etməli idim. Qorxurdum ki, əgər azca gözləsəm etməyə cəsarətim olmaz.) [5, s.78] Düşünürük ki, bu məqamda müəllif fərdi şəkildə alman zabitini deyil, müharibəni və onun törədicilərini qınayır. Əslində, Hans da, Annet də müharibənin qurbanlarıdır. Onlar fərqli zaman və ya məkanlarda qarşılaşmış olsaydılar münasibətlər belə gərgin və təzadlı olmayacaqdı. Müharibənin insan həyatında və sivilizasiyada yaratdığı problemi qınayan Kurt Vonnequt da müharibə əleyhinə yazdığı romanı “Sallaqxana №5 və ya uşaqların səlib yürüşü” adlanan əsərində əsər boyunca baş vərən bütün fəlakətləri sakit, ironik şəkildə oxucuya ötürür. Bu əsərdə vətənpərvər, qəhrəman, vuruşmağı bacaran əsgər obrazı yoxdur. “Uşaqlar” deyəndə yazıçı Amerika ordusunun uşaq düşüncəli, həyat təcrübəsi olmayan, xəyalpərəst gənc əsgərlərini nəzərdə tutur. Müharibə iştirakçıları, əslində, xəyallarından, arzularından məhrum edilmiş gənclərdir. Qatilliyin, zorakılığın, qan tökmənin təbliğ olunduğu heç bir situasiyada qəhrəman yoxdur. Təbii ki, bu məqamda yenə də insan faktoru önəm daşıyır. Ömrə tabe olaraq, döyüşən əsgər başqadır, daxili aqressiyası ilə işgəncə verib həzz ala bilən müharibə iştirakçı bir başqadır. Eynilə, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə” əsərində erməni döyüşlərinin azərbaycanlı qadın əsirlərə verdiyi işgəncələr, yaşatdıqları zorakılıqlar həm də insan xarakterinin mənfurluğunun dərinliyindən xəbər verir.

Nüşabə Məmmədli yazır ki, o insanların daxilindəki düynülü dərdləri, sonu vüsulla bitməyən sevgiləri, min əzab-əziyyətin altına çiyinlərini verən

Azərbaycan qadınlarının cəfəkeşliyini, ləyaqətini, vətən sevgisini, düşdüyü şəraitdən asılı olmayaraq, göstərdiyi mətinliyi, dəyanəti, təəssübkeşliyini təsvir edir. [3, s.7] Müəllif Qərb ölkələrinin birində restoranda qəfildən yarıqlı avazla zənguləsini eşitdiyi qızın qarabağlı olmasına əmin olur. Daha sonra əsərin baş qəhrəmanı Rəhimə ilə yaxından tanış olmağa nail olan müəllif onun və onunla yanaşı digər azərbaycanlı qadınların öz torpaqlarında erməni əsirliyində başlarına gətirilən işgəncələrə və faciələri bədiiləşdirərək qələmə alır. O Rəhiməni cingiltili möhtəşəm səsi ilə təzad yaradan zəif, çəlimsiz bir qız kimi təsvir edir. Rəhimə və onun səsinin bədii ifadələrlə təsvirinə nəzər salaq: *“Zərif qaməti, uzun saçı, tutqun işığın altında güclə seçilən vücudu çubuq üzərində parçadan düzəldilmiş gəlinciyə oxşayırdı. Bu vücuda nəzər salanda adam dəhşətə gəlirdi ki, görəsən, bu cingiltili səs, ucubacağı bilinməyən bu zəngulələr haradan peyda olur?... O səsdə Qarqarın aşib-daşan şaqqıltısı səslənirdi, o səsdən xarıbülbülün qoxusu gəlirdi, o səsdə məscidlərin minbərindən Mirzə Hüseyn segahı üstə köklənən Azan sədası ruhları oxşayırdı”*. [3, s.12] Təsədüfən qaçıb xilas olan qonşuların paltar torbalarının içində gedən körpə qardaşının sağ olmasından xəbərsiz şəkildə anası ilə birlikdə ermənilərə əsir düşən 9 yaşlı Rəhimənin ombasını zədələyib axsaq, bir gözünü çıxardıb kor edirlər. Daha sonra isə digər qadın əsirlərin başına gətirilən işgəncələrə Rəhimə uşaq yaşlarından şahid olur. Müəllif bu əsərdə müharibə dəhşətini, erməni vəhşiliyini təsvir etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan qadının qürurunu, mətanətini və namus göstəricilərini, təmkinli davranışlarını, uzaqgörənliyini göstərir: *“Erməni bir göz qırpımında ucu közərməmiş dəmir xaçı hamının məsləhət yeri olan Xurşud müəllimənin sol döşünə basdı. Xurşud müəllimənin ağappaq döşündən qalxan kabab cızıltısı və qızardılmış ət iyi ətrafı bürüsə də, müəllimə heç tərpənmədi”*. [3, s.32] Rəhimə daha sonra həmin Xurşud müəllimin sağ döşünün erməni tərəfindən kəsilməsinə, hamilə qadının qarınının yarılaraq körpəsinin çıxarılmasına, cavan gəlinlərin zorlanmalarına, uşaqların analardan zorla alınmasına, əsirlərin doğram-doğram edib, bədən üzvlərini bütöv şəkildə bişirilib qadınların qarşısına yemək kimi qoyulmasına və s. qadını alçaldan işgəncələrə şahid olur. Əsərdə həmçinin Azərbaycan qadını əzmini vurğulamaq üçün göstərilir ki, ermənilərdən onları seçib zorlamağa gələndə sidik dolu qabı cavan gəlin başından aşağı tökmüşdü ki, onu aparmasınlar. Lakin bu hallar da erməniləri durdurmurdu. Qadının mətanətinin başqa bir metaforik təsvirini isə Şeyda xala obrazında görmək olar. Şeyda xala övladının ölümünə səbəb olan Aşota hücum edərək onu əlləri ilə öldürür, özünün kürəyinə isə bıcaq soxaraq onu da ermənilər öldürür. Ölmüş Aşotun üstünə düşən Şeyda xalanın cəsədini belə, müəllif paklıq simvolu, namus rəmzi, əmzkarlıq abidəsi kimi təsvir

edir: “Şeyda xalanın kürəyinə yekə bir ovçu bıçağı sancılıb qalmışdı. Ancaq nədənsə qan çıxmırdı. Elə bil qanını sıxıb içinə sızdırmışdı ki, murdar erməninin üstünə dəyməsin. Şeyda xalanın avazı olmuş sifətində bir təbəssüm var idi. Qisas təbəssümü.” [3, s.29] Vonnequtun “Sallaqxana №5 və ya şaqların səlib yürüşü” əsərində olduğu kimi “Zəngulə” əsərində də heyvan sürüsünə bənzər şəkildə tövlədə, sallaqxanada saxlanılan, şaqqalanan əsirlərin fəryadına “Zəngulə” əsərində qadın namusu və kişi qeyrəti məsələsi də əlavə olunmuşdur. Könüllü döyüşçülərin bacıları ermənilərin əlinə keçsə də, qardaşlarını ələ verməmək üçün işgəncələrə tab gətirib səslərini çıxarmırlar, ermənilər tərəfindən dəfələrlə zorlandıqları üçün namus faktorunu üstün tutaraq qayadan atılırlar. [3, s.101] Müəllif həm də əsirlikdən qayıdan, dəyişdirilən qadınların da həyatının acınacaqlı olduğunu vurğulayır. Namusun insan həyatından da üstün tutulması sağ qalıb vətənə qayıdan qadınların üçün heç də xoş nüans deyil, mənəvi zərbədir. Əsirlikdən qayıtmış qızları nadir hallarda kimsə sevər evlənər, arxasıyca elçi gedər.

Virciniya Vulf isə “Missis Dellouey” əsərində nəinki müharibə dövründə, hətta ondan sonrakı mərhələlərdə də müharibə nəticəsində bəşəriyyətə düşər olmuş məyusluğu və məhvi ifadə etmək üçün Missis Delloueydəki personajlardan istifadə edir. Müharibə qazisi Septimus Smit vasitəsilə o, travmanın ən ekstremal formasını təsvir edir və öz növbəsində o, bütün vətəndaşların yaşadığı məhvi şokunu təmsil edir. “Müharibədən sonrakı ingilis cəmiyyətində həm müharibə iştirakçıları və qaziləri, həm də mülki şəxslər böyük müharibənin dağıntılarından sağ çıxmaq üçün mübarizə aparırlar” və bu təsvirdə Klarisa və Septimus eyni sikkənin iki üzüdür. [6] Hər ikisi müharibənin yaratdığı travma ilə mübarizə aparır, lakin bunu fərqli şəkildə ifadə etməyi seçirlər. “Missis Dellouey” müharibədən beş il sonra yazılsa belə, Vulf göstərmək istəyir ki, ağrı və iztirab təkcə əsgərlər dəfn edildikdə olmur, bu iztirab və bu kədər sonrakı illərdə də öz ağırlığını daşıyaraq qalır. Vulf, əsasən, müharibədən sonra İngiltərəyə vurulan ziyanın əsl mahiyyətini çatdırmaqla məşğul idi və “Missis Dellouey” əsəri vasitəsilə fərdi şəkildə müharibə qurbanlarının təsvirini verməyə və sivilizasiyanın mümkün məhvinə izah etməyə çalışır. [1, s.14] Birinci dünya müharibəsinin qalıcı təsirləri Septimus Smithdəki ruhi xəstəliyin ən ifrat ifadəsində və Klarisa Missis Delloueyin emosional vəziyyətində aydın görünür. Vulf ayrı-ayrı obrazları təsvir etməklə əslində, müharibədən kollektiv şəkildə əziyyət çəkən bir cəmiyyəti göstərir.

Bundan başqa, Vulf “A room of one’s own” (Özünə aid otaq) əsərində müharibənin insanlara, insanlar arasındakı münasibətlərə, onların ünsiyyətinə, düşüncə tərzinə, hətta sevgini, hisslərini ifadə etmə tərzinə – üslubuna daha

təsir göstərdiyini bildirir. Məsələn, o qeyd edir ki, nə dəyişdi ki, Alfred artıq öz sevgilisinə əvvəlki kimi “*She is coming my dear, my love*” (Gəlir, mənim gözəlim, sevgilim) demir və ya Kristina niyə ona əvvəlki kimi “*My heart is gladder than all these. Because my love is come to me*” (Bu gün ürəyim həmişəkindən daha şaddır, çünki mənim sevgilim gəlir) misraları ilə cavab verməyi tərgidib (dayandırıb). [7, s.37] Günahı müharibənin boynuna atmalıyıq?! 1914-cü ilin avqustunda silahlardan atəş açılarda kişi və qadınlar bir-birlərinə gözlərindəki romantizmin aşkar şəkildə yoxa çıxdığını göstərmişdilər?! Əlbəttə, bizi idarə edənlərin üzünü top atəşi işığında görmək sarsıdıcı idi (xüsusilə, qadınlar üçün, təhsil barədə xəyalları ucbatından)

Nəticə

Araşdırmalardan və müqayisələrdən aydın olur ki, istər ingilisdilli ədəbiyyatda, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçıların müharibə əleyhinə düşüncələri bədii ədəbiyyata yol açmışdır. Müharibənin vurduğu zərbə insan və sivilizasiya olduğundan önəmli məsələ də məhz insan amilidir. Müqayisəmiz isə onu göstərir ki, əsirlikdə və ya müharibə bölgəsində yaşayan qadınlar sırf genderoloji xüsusiyyətlərinə görə ikiqat işgəncələrə məruz qalırlar. Lakin ingilisdilli ədəbiyyatda bu sadəcə qürur məsələsidsə [4], Azərbaycan mentalitetində bu qürurla yanaşı, namus, heysiyyət məsələsidir. Namus və bakirəlik məsələsinə xüsusi önəm verən Azərbaycan mühitində əsirlikdə ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalmış qız-gəlinlər də birmənalı olaraq qarşılanmır. Ölümün və özünə qəsd hallarının təcavüzə uğrayan qızlar üçün ən doğru qəbul edilən addım olduğunu bir neçə nüans və cümlələr təsdiqləyir: “Ay bala, kaş sən doğulmasaydın da mən özümü öldürə bilsəydim”, “bizim daha itiriləcək nəyimiz qalıb ki?”, “Bizi öldürən cənnətə düşər” [3] kimi ifadələr ölümün həmin qadınlar üçün ən “qeyrətli” addım olaraq təqdim edilməsi, zənnimizcə, yanlış təbliğatdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bazin, Nancy and Jane Lauter. “Virginia Woolf’s Keen Sensitivity to War.” *Virginia Woolf and War*. Ed. Mark Hussey. New York: Syracuse University Press, 1991. 14-39. Print.
2. Mario Klarer, *An introduction to literary studies*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005. 165 p.
3. Nüşabə Məmmədli, *Zəngülə*, Bakı, İdeal-print nəşriyyatı, 2010. 264 səh.
4. Showalter, Elaine. *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*. New York: Pantheon Books, 1985. Print
5. Somerset Maugham. *The Unconquered*, Qanun Publishing House, 2018. 80 p.

6. Virginia Woolf, Mrs. Dalloway, London, Wordsworth Edition Limited, 2003. 148 p.
7. Virginia Woolf, A room of one's own, London, Wordsworth Edition Limited, 2012. 463 p.
8. Vonnegut, K. Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade. London: Vintage Books, 2000. 177 p.

Vusala Aghabayli

Summary

Genderological characteristics of the theme of war in fiction

Questions about women, previously studied as women issues, became a problem of feminist theory in the 1980s, and later in the early 21st century became a problem of gender research. Modern gender researches provide opportunities to study the topic of female in the literature from various aspects. Sex, which is formed as a "constructor" in the cultural context in the social environment, is already being studied in the literature under the title of "gender". That is, the issue is not only the woman but the human. However, the main issue in war is the human factor, the description of the torture of women captives, their way of life in captivity, their struggles, courageous steps, and the situations they faced, draw more attention of us in both English and Azerbaijani literature. Although the works of Ernest Hemingway, Kurt Vonnegut, and Khalid Hussein depict war and its terrible impact on human destiny, we tried to analyze Somerset Maugham's "The Unconquered", Nushaba Mammadli's "Zangula" in this article.

Sometimes men consider the act of rape as proof of their superiority over women. The work "Zangula" is about the tragedy of Azerbaijani girls and women captured by Armenian soldiers in the First Karabakh War and was written based on real motives. The author gives a literary depiction of the tragic acts, like the terrible fate of a character named Rahima and the rape of other female hostages by Armenians, insulting acts towards them, removing a baby by cutting a pregnant woman off with a knife, etc. Maugham's "The Unconquered", deals with the story of Annette during the German-French War.

Вусала Агабейли

Резюме

Гендерологическая характеристика темы войны в художественной литературе

Вопросы о женщинах, ранее изучавшиеся как женские проблемы, стали проблемой феминистской теории в 1980-х годах, а позже, в начале 21 века, стали проблемой гендерных исследований. Современные гендерные исследования дают возможность изучить женскую тему в литературе с разных сторон. Пол, формирующийся как «конструктор» в культурном контексте в

социальной среде, уже изучается в литературе под названием «гендер». То есть вопрос не только в женщине, но и в человеке. Однако главная проблема на войне – человеческий фактор, описание пыток женщин-пленников, их образ жизни в плену, их борьба, мужественные шаги и ситуации, с которыми они столкнулись, привлекают к нам больше внимания как на английском, так и на азербайджанском языках. литература. Хотя произведения Эрнеста Хемингуэя, Курта Воннегута и Халида Хусейни изображают войну и ее ужасное влияние на судьбы людей, в этой статье мы попытались проанализировать «Непокоренная» Сомерсета Моэма, «Зангулу» Нушабы Мамедли.

Иногда мужчины рассматривают акт изнасилования как доказательство своего превосходства над женщиной. Произведение «Зангула» о трагедии азербайджанских девушек и женщин, захваченных армянскими солдатами в Первую карабахскую войну, написано по реальным мотивам. Автор дает литературное изображение трагических деяний, таких как страшная судьба персонажа по имени Рахима и изнасилование армянами других женщин-заложниц, оскорбительные действия по отношению к ним, изъятие младенца путем отрезания ножом беременной женщины и т. д. «Непокоренная» Моэма посвящены истории Аннет во время германо-французской войны.

Rəyçi: f.f.d.M.Nasıyeva

Redaksiyaya daxil olma: 29.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma: 09.03.2022

Ирина Оруджева
Азербайджанский Университет Языков
irinaorujova@gmail.com

СОХРАНЕНИЕ ИДИОЛЕКТА РОМАНА Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬДА «ВЕЛИКИЙ ГЭТСБИ» ПРИ ЕГО ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Ключевые слова: *идиолект, стилистический прием, трансформация*

Açar sözlər: *idiolekt, üslubi vasitə, transformasiya*

Key words: *idiolect, stylistic device, transformation*

Произведения известного американского писателя Фрэнсиса Скотта Фицджеральда занимают особое место, как в американской, так и мировой литературе. Исследователей и читателей привлекает оригинальность и самобытность его авторского стиля, сочетающего в себе реализм и романтичность. Тем не менее, определяющим мотивом всего творчества Фицджеральда является тема богатства, что с особой силой проявляется в цикле его произведений «Рассказах о веке джаза». В этом сборнике новелл, как и в своих романах, писатель воссоздает своеобразный портрет «эпохи джаза», «век чудес, век искусства, век излишеств, и век сатиры».

Главенствующая тенденция в произведениях Фицджеральда проявляется в описании, выдержанном в духе традиций американского фольклора. Описывая мир богатых и знаменитых, Фицджеральд не рассматривал богатство как чисто экономическую категорию. По словам писателя-модерниста Эрнеста Хемингуэя, который подметил эту черту писателя, для «Фрэнсиса богатые были особой расой», но с ним нельзя согласиться, когда он говорит о «восторженном благоговении» Фицджеральда перед богатыми. В своих произведениях Фицджеральд противопоставлял мир богатства и роскоши постоянному чувству беды и несчастья, которые неминуемо надвигаются на Америку. Как писал сам автор, «Все истории, которые приходили мне в голову, имели оттенок катастрофы». [2, с.120].

К множеству моральных, этических свойств американской нации, способствующих приближению катастрофы, Фицджеральд причисляет духовную глухоту зажиточных американцев, силу богатства, которая способствует дегуманизации общества. Определяющим фактором, оказавшим влияние на творчество Фицджеральда явилось понимание со-

циальных аспектов общества, а также неразрывной связи социальной и морально-этической сторон конфликта американского общества, порождающего «американские трагедии».

Как известно, главной трудностью при переводе художественного произведения с иностранного языка является передача его прагматического аспекта, а именно, национального колорита, субъективного видения автора, его идиолекта, что и составляет когнитивно-экспрессивную сторону любого художественного текста. Помимо этно-культурного компонента, входящего в состав лексического значения текста, немаловажным фактором создания образности является эмоционально-экспрессивный компонент исходного текста. Произведения Фрэнсиса Фицджеральда, пронизанные специфической атмосферой социальных устоев американского общества потребления и коррупции, изобилуют различными лингвистическими средствами формирования образности.

Создание особой, уникальной образности произведений Фрэнсиса Фицджеральда достигается талантом писателя эмоционально воздействовать на читателя. Эмотивное, экспрессивное влияние на восприятие произведений связано в немалой степени с сюжетом произведения, особенностями повествования, со всеми его перипетиями и хитросплетениями, в сочетании с поступками главных героев, их образом мыслей, чувствами и переживаниями. Язык писателя, его идиолект также играет важную роль в прагматическом аспекте произведения. Использование таких стилистических приемов, как эпитет, метафора, стилистические повторы, гипербола, литота, наряду с символизмом способствует восприятию произведения в соответствии с авторской интенцией. Присутствие художественных выразительных средств в структуре художественного произведения также обеспечивают возможность создания пространственно-временных связей в архитектонике текста.

Роман «Великий Гэтсби» американского писателя Фрэнсиса Скотта Фицджеральда уже давно по праву считается признанным шедевром мировой литературы, как нельзя лучше отражающим особенности американского общества того времени. Произведение широко изучается как лингвистами, так и литературоведами по всему миру. Однако особую трудность при изучении представляет собой именно перевод на иностранные языки, особенно передача своеобразного авторского стиля Фрэнсиса Скотта Фицджеральда. Игнорирование специфических лингвистических и культурных особенностей, равно как и идиолектных особенностей литературных произведений в переводе неизбежно приведет к потере своеобразия, даже некоей «чужеродности» оригинала.

Для адекватной передачи прагматического аспекта оригинала переводчику требуется хорошее знание многих аспектов жизни различных социальных слоёв общества, описанного в литературном произведении. Роман «Великий Гэтсби» построен на контрасте между немислимыми материальными богатствами светского американского общества той эпохи и его духовной нищетой. Ненависть писателя к богатству, к так называемой «американской мечте», достигла наивысшей степени именно в этом романе. Сам автор считал данный роман своим наивысшим творческим достижением, выражающим главное направление своей писательской деятельности. Ключевой смысл произведения кроется в первоначальном названии романа «Среди мусорных куч и миллионеров».

Свою широкую популярность роман завоевал не только благодаря описанным социально-историческим особенностям эпохи, ее проблем и достижений, но и в силу необычности стилистической манеры письма. Для создания ярких, запоминающихся образов героев писатель мастерски использует весь спектр лингвистических выразительных средств. К таким выразительным средствам создания образов персонажей можно отнести использование «говорящих» имен, которые явно несут на себе оттенок экспрессивно-оценочной лексики; например: the Beckers («to beck» – кивать, «becker» – тот, кто кивает, поддакивает), the Leeches («leech»-пиявка), Blackbuck («buck» – самец), Edgar Beaver («beaver» – бобр), S.B. Whitebait («bait» – приманка, гнев), George Duckweed («weed» – сорняк), The Smirkes («smirk» – самодовольная глупая улыбка), «a prince of something» – неизвестный принц, которого главный герой Ник игнорирует; более того, не все гости на вечеринке Гэтсби знакомы с Гэтсби или являются его друзьями.

Для того, чтобы адекватно передать семантические элементы исходного текста, а также его прагматическую сторону, т.е., эмоционально-экспрессивную информацию и воссоздать оригинальную образность в переводе, приходится прибегать к трансформационным методам в переводе. Такие методы перевода, как перестановки, замены, опущения, добавления, обобщение, конкретизация, наряду с компенсацией широко используются переводчиками в процессе перевода стилистически маркированных элементов. Примером использования конкретизации может служить следующий пример из романа:

The one on my right was a colossal affair by any standard-it was a factual imitation of some Hotel de Ville in Normandy, with a tower on one side, spanking new under a thin beard of raw ivy, and a marble swimming

pool, and more than 40 acres of lawn and garden. – Особенно великолепна была вилла справа – точная копия какого-нибудь Hotel de Ville в Нормандии, с угловой башней, где новенькая кладка просвечивала сквозь редкую еще завесу плюща, с мраморным бассейном для плавания и садом в сорок с лишним акром.

Несмотря на то, что метафоричность в переводе утеряна, стилистическая окраска в описании («большой, огромный») сохранена. Во второй части предложения, переводчица Евгения Калашникова прибегнула к замене частей речи: «a thin beard» – «кладка просвечивала». Прилагательное *thin* в ИЯ было заменено глаголом *просвечивала* в ПЯ.

В романе много внимания уделено описанию вечеринок в доме Гэтсби, описывая их, Фицджеральд зачастую употребляет метафору:

At high tide in the afternoon I watched his guests diving from the tower of his raft, or taking the sun on the hot sand of his beach while his two motorboats slit the waters of the Sound, drawing aquaplanes over cataracts of foam. – Днем, в час прилива, мне было видно, как его гости прыгают в воду с вышки, построенной на его причальном плоту, или загорают на раскаленном песке его пляжа, а две его моторки режут водную гладь пролива, и за ними на пенной волне взлетают аквапланы.

Метафорическое высказывание в данном предложении выражено сказуемым *slit the waters*, при этом само глагольное сказуемое выражено глаголом. В вышеприведенном примере использован переводческий трансформационный прием – добавление (лексема «гладь»). В словосочетании *cataracts of foam* метафорический перенос возник в слове *cataracts*; данное существительное выполняет в предложении не экспрессивную функцию, а назывную, номинативную. Переводчик в данном высказывании употребила прием компенсации (глагол «взлетать»), добившись адекватного перевода.

Используя метафоры, писатель старается придать ироничные нотки оценки общества, собравшегося в доме у Гэтсби. При помощи метафор и эпитетов также передается индивидуальное отношение автора к главному герою, придавая оценочное описание чувств и эмоций Джея Гэтсби, создавая необходимую образность в представлении читателя. Данные эпитеты могут служить подтверждением вышесказанного: *The abnormal - Посредственный, а также болезненный ум; eternal graceless ... tortuously, fashionably – бесконечные неуклюжие ... причудливом модном...; vacant eyes invisible but alarming happenings – невидящим взглядом... незримо какие-то тревожные события.*

Для усиления художественной изобразительности и образности текста, создания более ярких, колоритных образов и для придания своеобразности персонажам, подчеркивая или выделяя существенные признаки изображаемых предметов или явлений, наряду с метафорой и эпитетами, писатель использует стилистические сравнения, например:

At intervals she appeared suddenly at his side like an angry diamond, and hissed: "You promised!" into his ear. – Каждые пять минут она неожиданно выростала сбоку от мужа и, сверкая, точно разгневанный бриллиант, шипела ему в ухо: "ты же обещал".

Несмотря на то, что переводчик прибегнула к добавлениям: лексемы «каждые пять минут», «сверкая», «выростала», перевод осуществлен эквивалентно. А в следующем примере с использованием сравнения переводчик использовала прием конкретизации:

The lawn started at the beach and ran toward the front door for a quarter of a mile, jumping over sundials and brick walks and burning gardens – finally when it reached the house drifting up the side in bright vines as though from the momentum of its run. – Зеленый газон начинался почти у самой воды, добрую четверть мили бежал к дому между клумб и дорожек, усыпанных кирпичной крошкой, и, наконец, перепрыгнув через солнечные часы, словно бы с разбегу взлетал по стене вьющимися виноградными лозами.

Наряду с многочисленными красочными метафорами, эпитетами и сравнениями, в романе «Великий Гэтсби» Фицджеральд использовал и множество других стилистических приемов, таких как повторы, олицетворение, оксюморон и т.д. Например, стилистический прием «оксюморон», который представляет собой необычное выражение, образное сочетание противоречащих друг другу понятий, т.е. парадоксальное сочетание несочетаемого. Фицджеральд намеренно использовал данную фигуру речи для создания стилистического образа противопоставления. Например:

But with every word she was drawing further and further into herself, so he gave that up, and only the dead dream fought on as the afternoon slipped away, trying to touch what was no longer tangible, struggling unhappily, undespairingly, towards that lost voice across the room. – Но она с каждым его словом все глубже уходила в себя, и в конце концов он умолк; только рухнувшая мечта еще билась, оттягивая время, цепляясь за то, чего уже нельзя было удержать, отчаянно, безнадежно ловя знакомый голос, так жалобно звучащий в другом конце комнаты.

В предложении «the dead dream» («рухнувшая мечта») – в переводе дословно переданный оксюморон. Писатель также использует стилистическое олицетворение «dream fought on» («мечта еще билась»), также эквивалентно переведенное на русский язык. Помимо этого, применен прием генерализации при передаче повтора «further and further», переданный наречием «все глубже».

Хотелось бы упомянуть еще один прием, часто используемый Фицджеральдом в своем романе – метонимии. Автор неоднократно прибегает к данному стилистическому приему с целью подчеркнуть разницу социального положения между рассказчиком Ником Каррауэйом и друзьями Джея Гэтсби, например:

*When the butler brought back Wolfsheim's answer I began to have a feeling of defiance, of scornful solidarity between Gatsby and me against them all. – Когда я прочитал привезенный лакеем **ответ** Вулфшима, во мне поднялось чувство гнева, смешанного с отвращением, и в этом чувстве мы с Гэтсби были заодно против них всех.*

Ф.С.Фицджеральд в предложении выше прибег к использованию фигуры речи – метонимии – существительное «answer» вместо слова «letter» с тем, чтобы подчеркнуть чувство отчаянной надежды Ника на то, что, хоть кто-нибудь из друзей Гэтсби ответит на приглашение. В переводе прием метонимии передан дословно, хотя в первой части предложения использована грамматическая замена частей речи и перестановка членов предложения.

Интересным примером стилистической маркированности текста можно назвать использование писателем стилистического приема гипербола.

*Over the ash heaps **the giant eyes** of Doctor T.J. Eckleburg kept their vigil. – Гигантские глаза доктора Т. Дж. Эклберга бдительно несли свою вахту над горами шлака.*

В данном предложении автор использует фигуру речи – гиперболу «the giant eyes», которую переводчик передала при помощи эквивалента – «гигантские глаза». Употребление данного приема усиливает эмоциональную окраску и придает большую выразительность высказыванию. Помимо гиперболы, в предложении налицо использование олицетворения «kept their vigil», которое также передано вполне адекватно – «несли свою вахту».

Фрэнсис Скотт Фицджеральд по праву является автором, который описал верования и иллюзии Америки 20-х годов. Лихорадочный «джазовый век» как нельзя лучше нашел свое отражение в грандиоз-

ном романе «Великий Гэтсби», который не теряет своей популярности. Красочный, выразительный стиль писателя, пестрящий разнообразными стилистическими приемами – метафорой, сравнением, эпитетами, метонимией, оксюмороном, олицетворением не перестает привлекать к себе читателей и исследователей. Главной трудностью в переводе является то, что в ходе процесса переводчик может столкнуться с отсутствием эквивалента в переводящем языке, с одной стороны, и невозможностью дословного перевода, с другой, особенно при адекватной передаче стилистической окраски исходного текста. Поэтому для адекватной передачи необходимо воспользоваться переводческими трансформациями и стратегиями, позволяющими более точно передать содержание текста оригинала.

Таким образом, можно заключить, что идеальный перевод практически невозможен, а для более адекватного воплощения художественной идеи автора переводчик прибегает к различного рода трансформациям. В случаях, когда невозможно сохранить стилистический прием в исходном тексте из-за особенностей русского языка, переводчик использует компенсацию для восполнения потери образности и стилистической информации в целом.

Использованная литература

1. Гальперин, И.Р. Стилистика английского языка. М.: Высшая школа, – 1981.
2. Засурский, Я.Н. Американская литература XX века. Издательство Московского университета, –1984.
3. Фицджеральд, Ф.С. Великий Гэтсби. М.: АСТ, – 1990.
4. Fitzgerald, F.S. The Great Gatsby. M., – 2000.

İrina Orucova

Xülasə

Fitsceraldın “Böyük Qetsbi” romanının idiolektinin rus dilinə tərcüməsində qorunub saxlanması

Böyük Amerika yazıçısı Frensis Skott Fitscerald sərvət, istehlak və indulgeniya cəmiyyətinin mübahisələri haqqında qısa hekayələri və romanları ilə məşhurdur. Onun üslubunun özünəməxsusluğu həmişə oxucuları və tədqiqatçıları cəlb edib. Məqalədə “Böyük Qetsbi” romanında metafora, metonimiya, bənzətmə, hiperbola və başqa üslub vasitələri ilə zəngin olan yazıçı üslubunun təhlili problemi və onların rus dilinə çatdırılma üsullarından bəhs edilir.

İrina Orujova

Summary

Preservation of the Idiolect of F.S. Fitzgerald's Novel "The Great Gatsby" in its Translation into Russian

Great American writer Francis Scott Fitzgerald is famous for his short stories and novels about the controversies of the society of wealth, consumption and indulgence. The idiosyncrasy of his style has always been attracting readers and researchers. The article deals with the problem of analysis of the writer's style abundant with such stylistic devices as metaphor, metonymy, similes, hyperbole, and others in the novel "The Great Gatsby" and the methods of their conveyance into Russian.

Rəyçi: f.f.d., dos. F.İsmayılova

Redaksiyaya daxil olma: 09.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6922-4286>
UOT 82.

Mahirə Hacıyeva
fil.f.d.
Azərbaycan Dillər Universiteti
mhacieveva@hotmail.com

EREVHON VƏ VRİL UTOPIYASI

Açar sözlər: *bədii əsər, utopiya, elmi-fantastika, qəhrəman, cəmiyyət*

Key words: *fiction, utopia, science-fiction, protagonist, society*

Ключевые слова: *художественная литература, утопия, научная фантастика, главный герой, общество*

Giriş

Bir çox hallarda bədii ədəbiyyatda utopiya və distopiya elmi fantastika ilə eyniləşdirilir. İkisi arasında qəti bir sərhəd cızmaq asan deyil. Zənnimiz-cə buna heç ehtiyac da yoxdur. Utopiya və distopiya çox zaman elmi-fantastik elementlərlə, eyni zamanda, elmi fantastik bədii ədəbiyyat utopiya və distopiya elementləri ilə zəngin olur. İngilis bədii fikrində T. Mor yaradıcılığı ilə başlayan utopiya ənənəsi növbəti dövrlərdə bəlli bir xətt üzrə formalaşmağa davam etdi. İlk növbədə səyahətlə bağlı olan bu istiqamət hər bir dövrün maraqlarına, ideoloji, sosial-siyasi proseslərə uyğun olaraq inkişaf etdi. XVIII əsrdən başlayaraq, kolonial ideologiyadan qaynaqlanan davranış, vüsət alamağa başlayan qadın haqqları uğrunda mübarizə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı duyulan ön yargı da utopiya bədii əsərlərində əksini tapmağa başladı.

E.Bulver-Littonun “Vril. Gələcək irqin gücü” (1871) və S.Batlerin “Erevhon” (1872) əsərləri həm də elmi-fantastik bədii ədəbiyyat nümunələri hesab olunur. Birincidə texniki inkişafdan uzaq duraraq insan irqini hivz etməyə çalışan, ikincidə isə bu inkişafdan düzgün bəhrələnmək firəvan həyat sürən bir icmaddən söhbət açılır. Bu iki cəmiyyətdə insan irqinin təmsilçiləri isə təəssüf ki, bütün xüsusiyyətləri ilə müstəmləkəçi, ambisiya və nəfsinə hakim ola bilməyən insanlar olaraq təqdim olunur. Sanki, insanlar nəinki utopiyaya çatmaq iqtidarında deyil, çatsalar belə orada yaşamağa, qayda-qanunlara ciddi əməl edərək icmanın bir üzvünə çevrilməyə qadir deyillər.

Utopiyada yad qəhrəman haqqında söhbət açdığımız əsərlərdə əsərin qəhrəmanı individual şəxs olmaqla qalmır, bötövlükdə məlum dünya insanı-

nın simvolik obrazı kimi təqdim olunur. Bu insan müəyyən bir ölkənin vətəndaşıdır. Lakin, deyəsən elə müəlliflər də belə hesab edir ki, bu ölkələr insanın aid olmağı seçəcəyi ən uyğun ölkələrdir, Vrilə səyahət etmiş qəhrəmanın öz sözləri ilə desək, “Məncə Vril – ya ilk olaraq azad Amerikada peyda olsa – bu məskunlaşma mümkün olan dünyada şübhəsiz ki ən seçiləcək yer olardı...” [1, s.195]. Qəhrəmanlarımız ilk növbədə kolonialist ideologiyanın təmsilçiləridir. Təəccüblü deyil ki, S.Batlerin qəhrəmanı qızıl axtarışında səyahət edərkən rastlaşdığı Erevhon icmasını qula çevirməyin yollarını düşünməkdə, Littonun qəhrəmanı Vril icmasının başçısının qızı ilə evlənə bilərsə mütləq hakimiyyət quraraq digər icmaları özünə tabe etməyin yollarını fikirləşməkdədir. Burada, xüsusilə Littonun qəhrəman obrazında Qulliverin izlərini görməmək mümkün deyil. O, da Qulliver kimi düşdüüyü ideal cəmiyyətdə, özündən üstün varlıqlar arasında yararsız olmadığını sübut etməyə çalışır, insan irqinin, insan cəmiyyətinin müdafiəsisinə çevirilir. Bu ümitsiz müdafiədə, üstün xüsusiyyətləri sadalansa da insan cəmiyyəti arzulananın əksinə olaraq, daha zəif görünür. Əsərdə adı verilməyən qəhrəmanın Vril icmasında qazandığı ad da burada əhəmiyyət daşıyır. Onu “Tish” adlandırırlar, “kiçik barabar” mənasında işlənən ev heyvanı adı...” [1, s.7]. Qəhrəman gəldiyi dünyanı təsvir etdikdən sonra məlum olur ki, Vril icması üçün bu xüsusiyyətləri daşıyan ölkə sadəcə “Koom-Posh”, bihudə və cahil bir ölkə, hesab olunur.

Ənənəvi olaraq bütün utopiya ədəbiyyatı kimi bu əsərlərdə də müəlliflər həqiqəti, real, mövcud olan lakin, hər kəs üçün əlçatan olmayan bir cəmiyyəti təsvir etdiklərini iddia edirlər. Nəinki utopiyaya aparıcı yol, hətta qəhrəmanın (hadisələr hər zaman birinci şəxs dilindən nəql olunur) bu yolu tapdığı fəsil belə təsvir olunmur, çünki, bu utopik icmanın yerləşdiyi yeri təsəvvür etməyə yol açma bilər. Qəhrəmanlar bütöv insan irqini təmsil edən tənha insanlardır, Vril cəmiyyətinə düşən qəhrəmanın yol yoldaşını yolda vəhşi heyvan yeyir, bununla da utopiyanı kəşf edərkən bir şahid, yol yoldaşı belə yoxdur. Kolonial ideologiya, “..ərazisində günəşin batmadığı imperiya idarə etmək”. [1, s.181] arzusu əsərlərdə satirik əksini tapır. Bununla yazıçı dövrlərinin aparıcı siyasi ənənəsinə, bir çox halda cəmiyyətin daxilinə də nüfuz etmiş ambisiyaya münasibət bildirir. Bu münasibət adı çəkilən məsələləri müəyyən dərəcədə lağ hədəfinə çevirir. S.Batlerin qəhrəmanı ingilis koloniyalarından birində işləyərkən dağların arxasında qalan, hələ ingilislərin tebeçiliyində olmayan ərazilərə getməyi qarşısına məqsəd qoyur. Onun arzusu yeni əraziləri ilk kəşf edən, qızıl yataqları tapıb var-dövlətə sahib olan birinə çevrilməkdir. Qəhrəman istəyinə müəyyən dərəcədə nail olur. Belə ki, o yeni bir icma tapır. Onun fikrincə, bu, icma itmiş yəhudi qəbiləsi-

nin yeni nəslidir. Qızıl tapmasa da, qəhrəmanda yeni bir icmaya sahib omaq iddiası ilə insanları kölə kimi daşıyıb plantasiyalara satmaq niyyəti yaranır. Burada da Qulliverlik hiss olunur, Qulliver zəka axtarışındadırsa Batlerin qəhrəmanı Hiqs əsil kolonialist ideologiyanın yetirməsi olaraq şan-şöhrət, var-dövlət, yeni ərazilərdə ağalıq axtarışındadır. Qəhrəmanı böyük bir şübhə ilə qarşılayan Erevhon icması, yalnız bir xüsusiyyətinə görə onu qəbul etməyə hazırdır, qəhrəmanımız sarışın və mavi gözlüdür. Post-kolonial bədii ədəbiyyat, sosial, mədəni istiqamətli müzakirələrə baxsaq kolonialistlərin fiziki görünüşü, buna əsaslanaraq onların üstün zəkaya malik olmaları barədə yaradılmış illuziya, yerlilərlə müqayisədə meydana çıxmış stereotiplər barədə saysız mülahizələrə rast gələrik. S.Batler də əsərində incə şəkildə, satirik çarlarlarla məsələyə münasibət nümayiş etdirir.

Təsvir olunan utopiya cəmiyyətləri nə qədər rahatlıq və firəvanlıq nümayiş etdirsələr də distopiya elementlərdən də qurtula bilmir. Hər iki icma arzuolunmaz qonaqlarına müəyyən müddət səbr və diqqət göstərsə də, son qərar olaraq onlardan qurtulmağı seçir. Dünyanın digər bölgələri ilə əlaqələrini birdəfəlik kəsmiş bu icmalarda mövcud olan qapalı yaşam tərzini, düşüncə, davranış azadlığını çərçivələyən qaydalar qəhrəmanları qaçmağın yollarını axtarmağa vadar edir. Beləliklə haqqında danışdığımız əsərlər bir-birini qəbul etməyən iki fərqli dünya təqdim edir. Mövcud cəmiyyətdə böyümüş insan üçün utopiya icmaları nə qədər dözülməzdirsə onlar üçün də bilmədikləri dünyadan qəflətən peyda olmuş bu varlıqlar o qədər arzuolunmaz və qəbul edilməzdir. Onların varlığı Erevhon üçün rədd edilmiş mexanizm, texniki vasitələr kimi təhlükəli, Vril icması üçün isə özlərindən daha az inkişaf etmiş bir varlığın icmada yaratdığı həyəcan üzündən qəbul edilməzdir.

Erevhonu kəşf etmiş Hiqsin əsil müstəmləkəçi ideologiyası ilə yaşayan bir insan olduğunu qeyd etmişdik. Onun daha bir xüsusiyyəti dini inancına sadıqlıyidir. Burada da dövrün müstəmləkəçi siyasətinə istehza yox deyil. Onunla müəyyən yerə kimi yol yoldaşı olmuş Çovbok (Chowbok) qəhrəmanın işlədiyi koloniyanın yerli əhalisidir. Məlumdur ki, yerlilərin ərazilərini əllərindən alıb özlərini qula çevirən müstəmləkəçilər bu siyasətlərini iki əsas vasitə ilə, din və maarifləndirmək niyyətləri ilə ört-basdır edirdi. Ç. Açıbe yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəs bu haqda məlumatlıdır. Məşhur deyimə çevrilmiş, "...missionerlər gələndə İncil olarda torpaq bizdə idi, bizə dua edin dedilər. Gözlərimizi açanda İncil bizdə torpaq isə olarda idi", fikri də məhz bu məsələdən qaynaqlanır. S.Butler öz satirik utopiyasında bir çox məsələləri gülüş hədəfinə çüvirmiş ola bilər. Zənnimizcə onlardan ən maraqlısı da məhz bu müstəmləkəçilik siyasətinin humanizm kimi təqdim etmək cəhdləridir. Buna görə də əsərin qəhrəmanı yerli Çovbakı xristian et-

məkdə qərarlıdır, amma Çovbakı səfeh hesab etdiyindən bu missiyasının uğuruna çox da inanmır. Maraqlıdır ki biz əsərin sonunda Çovbakla yenə qarşılaşırıq, bu dəfə Hiqsin vətəninə və onun bütün təəccübünə rəğmən itirilmiş yəhudi qəbilələrinin təmsilçisi kimi təqdim olunan bir missioner kimi. Erevhon cəmiyyətində də onu təəcübləndirən buradakı adamların dini inancının olmamasıdır. Bununla belə onlar firəvan həyat sürməkdədirlər. Hiqs sonrakı planlarında, Erevhon icmasını qul kimi plantasiyalara satmaq planında da ilk öncə əhaləninin dini inancını möhkəmləndirmək zəruriyyəti hiss edir, “İşləmək üçün çox qoca olana kimi emiqrantlar artıq dini mənim-səmiş olacaqlar; sonra onları gəmi ilə Erevhona geri göndərmək olar və onlar yaxşı toxumları özləri ilə daşıyarlər” [3].

Vril cəmiyyətində kainatın bir yaradıcısı və hamisinə etiqad var. Bundan əlavə bu cəmiyyətdə hər kəs öz işinə etiqad edir. Bu cəmiyyətin həyatında dini ziddiyyətlərin olmaması mühüm rol oynayır, “..Ulduz işığında heç bir icmanın nail olmadığı vəziyyəti onlar yerin dərinliklərində yarada biliblər – bir dinin digəri ilə münaqişəsi nəticəsində yaranan pislik və bədbəxtlikdən uzaq, hörmət və təsəlli dininə nail olublar” [1, s.193]. Bu cəmiyyətdə enerji həyatın var olmasını təmin edən əsas amildir. Buna görə də etiqadın mərkəzində olması təəccüb doğurmur. Eynilə Mizora cəmiyyətində təbii enerji həyatın qaynağı olduğu kimi. Orada da insanlar bu enerjiyə, təbiətə sitayiş edirlər. İnsan özü də eyni elementdir. Deməli etiqadı özünə edərəkən insan sitayiş etmiş olur.

Söhbət açdığımız cəmiyyətlərdə insanın dünyaya gəlməsi və dünyadan getməsi təbii gedişatın bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Bu təbii proses qarşısızalmazdır. İnsanların sağlamlığı onların həyatını uzatsa da son nəticədə ölüm qaçılmazdır. Bu, ya başqa bir dünyaya yolçuluq olaraq ya da təbiətin digər elementlərinə çevrilmə kimi qəbul edilərək heç bir xüsusi mətəm doğurmayan hadisə kimi qəbul olunur.

Elmi-texnoloji yeniliklərə münasibət.

1859-cı ildə Darvinin “Növlərin mənşəyi” əsəri çap olundu. Darvin nəzəriyyəsiindən sonra meydana çıxan texnoloji yeniliklər bədi əsərlərdə də əksini tapdı. S.Batler maşınlara münasibəti 1872-cı ildə Erevhon cəmiyyəti timsalında satirik şəkildə təqdim etdi. Erevhon icmasında adamlar gözəl, yaşadıqları ərazi zəngin və münbitdir. İdeal görünən bu cəmiyyətin özünəməxsus qaydaları var. Burada fiziki zəiflik, xəstəlik qəbuledilməzdir. Ən böyük qorxu isə insanların maşınlara, hər növ texniki vasitəyə qarşı duyduqları şübhə və xofdur. Məlum olur ki, qəhrəmanın mavi gözləri və sarışın saçları olmasaydı onun cibindən tapılan adi bir mexaniki vasitə, saat onun haqqında sərt tədbir görülməsinə səbəb olardı, “Hakimin üzündəki vahimə məni oyat-

dı, sanki, saatıma yaradılmış bir əşya kimi deyil, özünün və bütün kainatın yaradıcısı kimi və ya istənilən halda, bütün hər şeyin ilk, mühüm səbəbi kimi yanaşırdı” [3]. Saatla bağlı sualları onu müxtəlif maşın qalıqlarının yüz illərlə əvvəl baş tutmuş texniki inkişafdan xəbər verən əşyaların saxlanıldığı muzeyə aparır. Bir neçə yüz il əvvəl Erevhon icması qəhrəmanın dünyasından belə daha irəli olan, elmi-texniki inkişafdan bəhrələnən bir cəmiyyət olub. Lakin, maşınları təhlükə mənbəyi kimi görərək məhvini qərar vermiş elm adamları bunu onunla əsaslandırır ki, maşınlar təkamülün növbəti mərhələlərində insan irqini kölə halına gətirəcək, inkişaf edərək insanlardan azad olub insanlarla lazımsız varlıq kimi davranacaqlar. Beləcə insanlar və maşınlar arasında analogiya apararaq ikincini birincinin varlığı üçün təhlükə mənbəyi hesab edirlər. Bu cəmiyyət texnoloji vasitələrdən mümkün qədər uzaq durmağa çalışırsa Vril cəmiyyəti bu yenilikləri, hətta qeyri adi gücə malik Vril işığının gücünü belə ram etmişdir, məqsədəuyğun və rifaha yönəlmiş şəkildə istifadə edir.

Vril icmasında qadınlar evlilik yaşına kimi kişilər isə həyatları boyu qanadlardan istifadə edərək qısa bir zamanda uzaq məsafəni qət etməyə qadirdirlər. Fiziki baxımdan qüsursuz olan bu varlıqlar əqli cəhətdən də insanları üstələyir. Yer in dərin qatlarında məskunlaşmış icma yer üstündən enmiş insanların nəsiləridir. Çox uzun müddət əvvəl, yəqin ki, yerin səthində baş vermiş daşqından qaçaraq burada məskən salmış, Vril gücünü kəşf edərək buradakı həyatlarını qurmuşlar. Zaman keçdikcə fiziki quruluşları dəyişən bu insanlar müəyyən bir təkamül keçərək uçmağı, texniki vasitələri inkişaf etdirməyi öyrənmişlər. Burada hər cür texniki vasitə, hətta evlərdə xidmət göstərən robotlar, əsanın köməyi ilə Vril gücündən istifadə edərək insanların fikrinə, əqlinə təsir etmək qabiliyyəti formalaşmışdır.

Bu məqamda Vril gücünü ram etmiş bu utopik cəmiyyəti başqa bir cəmiyyətlə, Mizora ilə müqayisə etmək yerinə düşər. M.E.B.Leynin yaratdığı, qadın utopik dünyasında da cəmiyyətin inkişafı birbaşa elmi texniki inkişaf ilə əlaqəlidir. Burdakı əsas güc mənbəyi elektrik enerjisidir. Sudan enerji almağı öyrənmiş bu cəmiyyət qidaları süni yolla əldə etməyi, məsafədən kommunikasiya yaratmağı öyrənmiş bir cəmiyyətdir. Məlum olur ki, onların növbəti hədəfi süni intellekt formalaşdırmaqdır. Bu əsər bir çox xüsusiyyətlərinə görə diqqətə layıqdır. İlk feminist utopiyası olaraq qəbul edilən əsərdə utopik cəmiyyətdə kişilər də cəmiyyətdə olan xəstəlik, kasıblıq, cinayət digər mənfi amillərlə birgə yox edilir. Bu da haqqında söhbət açılan cəmiyyəti rifaha, utopik inkişafa gətirir çıxarır. Əsərdə təhsilə verilən dəyər, cinsindən və sosial statusundan asılı olmadan hər kəsin təhsil almaq hüququnun yaradılmasında çağırış əsərin dəyərini artırır. Digər bir maraqlı

məsələ isə insan irqinin ümumi insanlıq üçün çalışmadan firəvanlığa nail olmayacağı fikridir. Bəşəriyyətin bədbəxtliyi ondadır ki, insanlıq parçalanıb, hər kəs öz rifahının qeydinə qalır, “Sizin ölkə yalnız özü üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün alışan ambisiyaya nail olmayınca cəhalət və deqradasiyadan yaxa qurtara bilməyəcək.” [4]. Bu əsərdə də biz Vril icmasında olduğu kimi elmin gücündən tam şəkildə yararlanan bir cəmiyyət görürük və bu inkişafın mərkəzində müəyyən bir enerji mənbəyi dayanır. Təsvir olunan utopik cəmiyyət də o mərkəzin ətrafında birləşərək, qayda-qanunlara ciddi əməl edərək ümumi firəvanlığa xidmət edir.

Utopiya intibah dövründən, humanizm fikirlərinin geniş yayıldığı bir dövərdən başlayaraq bədii ədəbiyyata daxil oldu. Əsas məqsəd insan rifahını təmin edəcək bir dünyanın tərənnümü idi. Zaman keçdikcə dystopia və elmi-fantastika içərisində ərisə də, utopiya, yazıçıların müasiri olduqları dövrün hadisələrinə bədii münasibəti olaraq qəbul edilə bilər. Distopiya öz növ-bəsinə geniş bir təxəyyülə dayanaraq dünyanın gələcəyi, mövcud problemlər həll edilməzsə yaranacaq vəziyyət barədə bir xəbərdarlığa çevrildi. Bu əsərlər bədii dialoq xarakteri kəsb edir; utopiyada ümid, işıq axtarışı, çıxış yolları təqdim olunursa distopiyada qaranlığın dərinləşəcəyinə, insanlığın məhvinə aparan bir gələcək qurmaqda olduğumuza dair xəbərdarlıq yer alır. Məqsəd dəyişmir – bədii ədəbiyyat problemləri canlı şəkildə əks etdirərək həll planları təqdim etməsə belə onların olduğuna diqqət yönəltməyə çalışır. Buna görə də, deyə bilərik ki utopiya sadəcə bir xəyal və arzu deyil. Utopiya müəllifləri narahat edən məsələlərə münasibət göstərmək cəhdidir. Tarixdə baş verən hadisələr bu cəhdin formasını dəyişərək tədricən yeni bir istiqamətə, distopiyaya yol açmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sir Edward Bulwer-Lytton. The Coming Race. Broadview press. 2002, 2008 p.
2. Oxford World Classics. Three Modern Utopias. Oxford: University Press, 1999. 250p
3. <http://www.gutenberg.org/ebooks/1906>
4. <https://maggiemcneill.com/wp-content/uploads/2013/12/mizora.pdf>
5. <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2018/04/gullivers-travels.pdf>

Mahira Hajiyeva

**Summary
Erevhon and Vril**

Utopia/dystopia is often equated with science fiction. It is not easy to draw a clear line between them. In our opinion, this is not necessary. Utopia and dystopia are often rich with the elements of science fiction, and science fiction is often rich with the elements of utopia and dystopia. The tradition of utopia, which began with the works of T. More in English literature, continued to take shape in later periods. First of all, this direction, associated with travel, developed in accordance with the interests of each period, ideological, socio-political processes. Beginning in the eighteenth century, behavior stemming from colonial ideology, women's rights, and preconceived notions about scientific and technological progress in developing countries began to be reflected.

S. Butler's "Erevhon" and E. Bulwer Lyott's "Vril. The Power of Coming Race" are considered utopias as well as science-fiction. In the first novel, we encounter the society which tries to keep away from technological advances and in this way ensure the safety of the society. In the second novel, we have the society of Vril, the people who are able to make the most possible efficient usage of the technological development along with mastering the magical Vril power. The protagonists, human beings that travel to these utopic societies are described as simple representatives of humanity possessed by colonial ideology, unable to control their ambitions and lust. It seems humanity is too far from an ideal, utopic society. Even if such a society was attainable, humans would fail to comply with the strict utopic law and demands that put limits to their behavior and freedom.

Махира Гаджиева

**Резюме
Утопии Эревона и Вриля**

Во многих случаях утопия и антиутопия приравниваются к научной фантастике. Провести четкую границу между ними непросто. На наш взгляд, в этом нет необходимости. Утопия и антиутопия часто богаты элементами научной фантастики, а научно-фантастическая литература – элементами утопии и антиутопии. Традиция утопии, начавшаяся с работ Т. Мора в английском искусстве, продолжала складываться и в более поздние периоды. Прежде всего, это направление, связанное с путешествиями, развивалось в соответствии с интересами каждого периода, идеологических, общественно-политических процессов. Начиная с восемнадцатого века, поведение, проистекающее из колониальной идеологии, прав женщин и предвзятых представлений о научно-техническом прогрессе в развивающихся странах, стало отражаться.

«Эреван» С. Батлера и «Врил. Сила грядущей расы» Э. Бульвера Лиотта считаются как утопией, так и научной фантастикой. В первом романе мы сталкиваемся с обществом, которое старается держаться подальше от технологических достижений и тем самым обеспечивать безопасность общества. Во втором романе у нас есть общество Врил, люди, которые способны максимально эффективно использовать технологическое развитие наряду с овладением магической силой Врил. Главные герои, люди, которые путешествуют в эти утопические общества, описываются как простые представители человечества, одержимые колониальной идеологией, неспособные контролировать свои амбиции и похоть. Кажется, человечество слишком далеко от идеального, утопического общества. Даже если бы такое общество было достижимо, люди не смогли бы соблюдать строгий утопический закон и требования, ограничивающие их поведение и свободу.

Рәүсә: *f.f.d., dos. V.Ağabəyli*

Redaksiyaya daxil olma: 24.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022

***PEDAQOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ
METODİKASI
PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING
FOREIGN LANGUAGES
ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ***

OUT 37.

Səyyarə Qəhrəmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
g-seyyare@adu.edu.az

**ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ DƏYİŞMƏSİNİN VƏ LÜĞƏT
TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNİN MÜHÜM YOLLARI**

Açar sözlər: *söz mənasının dəyişməsi, lüğət tərkibinin genişlənməsi, sözün semantik həcmi, dilin leksik vahidi*

Keywords: *changing of word meaning, the enriching of vocabulary, the semantic volume of the word, the lexical unit of a language*

Ключевые слова: *изменения в значении слова, обогащения словарного состава, смысловый объем слов, лексическая единица языка*

Dil daim inkişaf və hərəkətdədir. Dil donmuş yaradıcılıq məhsulu ola bilməz. Bu nöqtəyi-nəzərdən sözün təkcə zahiri forması deyil, mənası da dəyişir. Sözün mənasının dəyişməsi tarixi və sosial faktlarla bağlı olur. Dilçiliyin diqqətini həmişə bu problem, yəni sözün mənasının dəyişməsi cəlb etmişdir. Söz mənasının dəyişməsi alman dilçiləri tərəfindən geniş formada öyrənilir. Alman tədqiqatçıları tərəfindən söz mənasının dəyişməsinə reallaşdıran amillərin səbəbi açılmır çünki, dilin ictimai mahiyyətinə, təfəkkürlə əlaqəliyinə və dilin ümumi inkişafına diqqət yetirmirlər.

E.Abdullayev qeyd edir ki, dilin güc mərkəzlərindən biri olan mənə sığrayışları – addəyişmə, adköçürmə, məfhum mübadiləsi nəticəsində geniş yaradıcılıq perspektivləri açır, yeni reallıqlar kəşf etmək və dərk etmə imkanlarını genişləndirir [1, s.504].

Məhz bu səbəbdən də, dilə dərkətmə mexanizmləri kimi yanaşmaq doğru olardı.

Metaforaya “həqiqəti anlamaq vasitəsi”, subyektiv reallıq indikatorları və denotativ variativ adlandırılması üsulu kimi yanaşmaqla A.Məmmədov və M.Məmmədov təfəkkürün gücsüzlüyünü obrazların köməyi ilə verilməsi cəhdi adlandırırlar [2, s.47-48]. Həqiqətdir ki, metaforalar əşya və hadisələrin daxili və zahiri əlaməti əsasında dərk olunmaqla subyektiv reallıq göstəricilərinə çevrilir.

Söz mənasının köçürülməsinin əsas səbəbi dildə mövcud olan söz formalarının bənzətmə, assosiasiyalar əsasında adlandırılması ilə əlaqəlidir.

Alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ən mühüm yollarından biri də sözlərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Semasiologiya elmi söz və onun mənə dəyişməsi ilə məşğul olur. Bu dilin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri dildə hər bir sözün bir və ya bir neçə mənaya malik olmasıdır.

“Söz nədir?”, onun mənə, məfhumla əlaqəliyi nədən ibarətdir? – ifadəsi daim dilçiləri, filosofları düşündürmüş, onların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Deyə bilərəm ki, təfəkkür obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Bu əks etmə dillə birbaşa bağlı olub və onunla sıx əlaqəlidir. İnsan obyektiv gerçəklikdə olan həqiqətləri duyğu orqanlarının köməyi ilə dərk edir. Ona görə də insanın praktik fəaliyyəti sayəsində onun şüurunda obyektiv gerçəkliyi əks etdirən əşya və hadisələrlə bağlı məfhumlar yaranır. Məfhum bizi əhatə edən obyektiv həqiqətin şüurumuzda əksidir. Bir sözlə, məfhum sözün mənə məzmunudur. O, dilin səs qabığı, səsli forması olmadan mövcud ola bilməz. Belə ki, məfhum sözdə onun mənəsi kimi mövcuddur. Mənə isə sözün məzmunudur. Bu səbəbdən də söz və məfhum müxtəlif kateqoriyalar kimi qəbul edilməlidir. Söz- dilə məxsus kateqoriya kimi dil qanunlarına tabedir və insan təfəkküründə məfhumun mövcudluq formasıdır, məfhum isə məntiqi kateqoriya olub, məntiqin qanunları ilə izah olunur.

Leksik metaforalar üslubi metaforalardan fərqli olaraq, sözdüzəldici kateqoriya kimi dildə mövcud olan sözlərin yeni çalarlarını yarada bilər. Bununla belə leksik metaforalar dildə yeni sözlərin yeni çalarlarını yarada bilər və nəticə etibarilə leksik metaforalar dildə yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Üslubi metaforalar isə dildə yeni söz yaratmır. Onlar yalnız fikir və hisslərimizin dildə müxtəlif cür ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Dildə üslubi metaforaların işlədilməsi ilə müxtəli, əsasən təbiətin gözəl, emosional və təsiredici təsvirini vermiş olur. Məs: nəğmələrimin, xatirələrimin qanadlarında, arzularımın axarında və s.

Bəzən leksik metaforalar da üslubi metaforalar kimi düzgün söz seçimi ilə məşğul olur. Belə ki, dildə eyni və oxşar mənəli sözlərin mövcudluğu

və onlardan müəyyən məqamlarda düzgün istifadə edilməsi ilə dilçiliyin leksikologiya şöbəsi məşğul olur. Üslubiyyat isə sözlərin incə mənə nüanslarını, rəngarəngliklərini və mənə çalarlarını öyrəndiyi halda leksikologiya sözlər arasında sinonimlik əlaqələrini, ədəbi dilin inkişafında onların sosial və territorial nöqtəyi-nəzərdən təhlilini, sosiolinqvistik və funksional aspektlərini müəyyənləşdirməyi və konkretləşdirməyi əsas hesab edir.

V.Pizani göstərirdi ki, dildə mövcud olan söz formasını dəyişmədən semantik dəyişiklik mümkündür. Məs: it, fil, tülkü, çaqqal, öküz, taxta, kötük.

Məsələn alman dilində – Hund, Elefant, Fuchs, Ocks, Äffe və s. [4, s.143].

Forma, rəng daxili əlamət və xarakterinə, funksiya və oxşarlığına görə köçürmələr zamanı leksik metaforalar asanlıqla üslubi metaforalarla əvəzlənə bilər. Eyni zamanda həmin metaforik köçürmələr dildə asanlıqla leksik metaforalar kimi də işlədilir.

Bəzən onlar dilin adı leksik vahidinə çevrilir. Məs: günəş hərəkət edir, həyat davam edir, dili qurumaq, dili lal olmaq, gözləri çuxura düşmək, illər ötüb keçir və s.

Leksik metaforalar dilin lüğət tərkibini o halda zənginləşdirə bilər ki, onlar konkret olaraq hər hansı bir əşya və hadisəni deyil, əksinə bir neçə əşya və predmeti göstərməklə bir sıra mənaları özündə əks etdirsin. Dilin lüğət tərkibinin bu növ zənginləşməsi dildə yeni sözlərin yaranması sayəsində baş verir. Bu növ zənginləşmə dildə çoxmənalı sözlərin yaranması sayəsində baş verir. Bu növ zənginləşmə dildə çoxmənalı sözlərin yaranması sayəsində əmələ gəlir. Dildə tək-cə isimlər deyil, həmçinin sifətlər, feillər və feili sifət formaları da metaforik olaraq işlənməlidir. Məs: *scharfer Blick* (sərt baxış); *scharfe Augen* (iti gözlər); *scharfes Wort* (kəskin söz); *tiefe Achtung* (dərin hörmət); *tiefer Schlaf* (dərin yuxu); *tiefe Farbe* (tünd rəng); *tiefer Ton* (alçaq səs); feili metafora kimi – *den Genuss versalzen* (bir kəsin kefinə soğan doğramaq); feili sifət forması kimi – *brennende Frage* (mühüm məsələ), *versteinertes Herz* (daşlanmış qəlb) və s.

Sözün mənası hər zaman dəyişməz qala bilməz. Söz mənasının dəyişməsi həqiqətdə olan əşya və hadisələrin dəyişməsi ilə baş verir. Dilçilər sözün mənasının dəyişməsinin dilin ictimai mahiyyəti, cəmiyyətin inkişafı və insan təfəkkürü ilə bağlayırlar. L.Zütterlin, O.Vayze kimi tədqiqatçılar sözün mənasının nadir hallarda dəyişməz olduğunu iddia edirlər [8, s.117; 9, s.227]. O.Behagel söz mənasının dəyişməsi ilə bağlı araşdırmalar aparsa da mexaniki olaraq Darvin nəzəriyyəsinin təbiətin inkişaf qanunlarından dilə keçdiyini vurğulayır [3, s.219-220]. Sözsüz ki, bu kimi həm yalnız, həm də “zərərli” bir fikir problemin həli yolu hesab edilə bilməz.

H.Şperbev və H.Şuxardı kimi dilçilər söz mənasının dəyişməsinə predmet və məfhumların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq izah etməyə çalışırlar.

Söz mənasının dəyişməsi, yəni sözün semantik həcmnin daralması, genişlənməsi, yaxşılaşması və pisləşməsi dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, dilin cəmiyyətlə əlaqəli inkişaf prosesində semantik həcmnin – ümumidən xüsusiyyə, mücərrəddən konkretə və yaxud əksinə dəyişməsi baş verir. Dilçilər söz və onun məna ilə əlaqəsi haqqında çox düşünüblər. Dildə sözlərin dəyişməsi, yanaşma tərzii, izahatı, onun dəyərləndirilməsi yolları xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Məqalədə söz birləşmələri ilə bağlı metafor və cümlələrdə metaforların şərhii də müəyyən edilmişdir. H. Kronasser söz mənasının dəyişməsinin dilin ictimai inkişafının yeni məfhumlar yaradacaq hərtərəfli aspektləri ilə bağlı olduğunu, dildə sözlərin mənasının yaxşılaşması, pisləşməsi, sözün mənasının daralması və genişlənməsi ilə izah edir [5, s.192].

Təbii ki, sözün mənasının daralması, onun işlənmə dairəsinin məhdudlaşdırılmasına təsir edən amillərdəndir. Məs: alman dilində Kunst isminin genetik baxımdan “können” feili ilə bağlılığı və bacarıq, məharət, qabiliyyət, sənət, fənn mənalərini özündə ehtiva etməsi aşağıdakı mürəkkəb sözlərdə hələ də qalmaqdadır: die Staatskunst, die Kriegskunst, die Kartemkünst, der Kunstgriff (kələk, hiylə, biclik), der Kunstmaler (rəssam, nəqqaş), der Kunststoff (plastik maddə), das Kunstwerk (bədi əsər) və s. Hal-hazırda Kunst isminin məna həcmi daralaraq iş fəaliyyəti prosesində qazanılan estetik zövq, gözəl hünər mənasında işlənir.

Həmçinin alman dilində Hochzeit sözü ilk əvvəllər Fest-bayram mənasında işlənmiş və tədricən kəbin, nigah bağlanması kimi məhdud məna kəsb etmişdir. O cümlədən də, Ehe- qanun, qanuni müqavilə mənasında işləndiyi halda, həmin söz müqavilənin xüsusi bir növü – nigah müqaviləsi kimi işlənməkdədir. Alman dilində geniş şəkildə işlənən, hətta alınma söz kimi digər dillərdə işlənməkdə olan Gast ismi ilk əvvəllər yadelli, qərib, bu gün isə dəvət olunmuş qonaq mənasında işlənir. Əsasən Gast sözünün ilkin məna çalarları aşağıdakı sözlərdə qalmışdır: der Fahrgast (sərnişin), das Gasthaus (müsafirxana, qonaq evi), der Kurgast (müalicə üçün gələn xəstə), der Gastarbeiter (xarici ölkədən gələn fəhlə), das Gastzimmer (qonaq otağı), der Gasthof (mehmanxana), der Gastwirt (mehmanxana sahibi) və s.

Ümumiyyətlə sözün semantik həcmnin daralması onun əvvəlki mənasının itməsi, tədricən dildən uzaqlaşması və yalnız bir mənasının məhdudlaşması ilə qorunub saxlanılır. Sözün semantik həcmnin genişlənməsi və daralması alman dilinin lüğət tərkibini əsasən keyfiyyətə zənginləşdirir.

H.Sperben qeyd edir ki, danışan şəxs üçün söz təkcə onunla digər fərd arasında anlaşılmaq vasitəsi deyil, həm də ən azı emosiya və həyəcanın ifadə vasitəsi rolunu oynamalıdır, çünki dil fasiləsiz olaraq dəyişir və daim inkişafdadır [8, s.37].

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək olar ki, dildə sözlərin mənasının dəyişməsi, sözə yanaşma mövqeləri, mənalandırma məqamları, onu qiymətləndirmə yolları birbaşa xalqın ictimaili şüurunun inkişafı, ümumi intellektual inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Tarixi inkişaf nəticəsində insanın sosial həyatında, məişətində, dünyagörüşündə dəyişikliklər, yeni anlayışlar meydana gəldikdə, bəzi anlayışların köhnələrək dildən çıxması, bəzi anlayışların mənasının genişlənməsi, daralması, yaxınlaşması və pisləşməsi kimi faktorlar üzrə çıxır ki, onlar da eyni ekspressiv ifadə zonasında müxtəlif idiomatik ifadələrdən istifadə etməklə fikrin daha da gözəlləşdirilməsinə xidmət edir. Bu kimi amillər söz mənasının dəyişməsi yolu ilə dilin lüğət tərkibinin keyfiyyət və kəmiyyət zənginləşməsinə səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə.. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi, 2013, 595s.
2. Məmmədov, Məmmədov, A. M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. – Bakı: –2010.
3. Behagel, O.Von deutscher Sprache s.219-220.
4. Ullmann, St. Semantic universals; In Greenberg, I.Universals of Language. London; 1963, s.217
5. Sperber H.Einführung in die Bedeutungs-lehre, Bonn u.Leipzig; 1907, s.117
6. Sütterlin L.Die deutsche Sprache der Gegenwart, Leipzig; 1907, s.117
7. Weise H.Unsere Müttersprache, Ihr Werden und Ihr Wesen, Leipzig-Berlin; 1907, s.117
8. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie 2. Auflage, Heidelberg; 1968, s.192
9. Erolmann K.Die Bedeutung des Wortes, Leipzig; 1925, s. 126-131

Sayyara Qahramanova

Summary

The important ways to change the meaning of a word in German and enrich vocabulary

This article is devoted to one of the important problems of modern linguistics. The article deals with the issue of enriching the vocabulary of the German language by expanding the semantic meaning, as well as factors such as the negative and positive meaning of the word. It should be mentioned that the meaning of the word can not be stable and constant for all periods.

The change in the meaning of words in the language, the attitude to the word, the way it is evaluated is interconnected with public opinion and with the intellectual level of the people. It also provides information about phrases in German-language literature and the interpretation of metaphors in a sentence.

Саяра Каграманова

Резюме

Важные способы изменить значение слов и обогатить словарный запас на немецком языке

Данная статья посвящена одной из актуальных проблем современной лингвистики. В статье рассматривается вопрос обогащения словарного запаса немецкого языка путем расширения семантического значения, а также о факторах, как отрицательное и положительное значение слова.

Изменение значения слов в языке, отношение к слову, путь его оценивания взаимосвязано с общественным мнением и с интеллектуальным уровнем народа. Также дается информация о словосочетаниях в немецкоязычной литературе и интерпретации метафор в предложении.

Rəyüci: f.f.d., dos. A.Sobor

Redaksiyaya daxil olma: 28.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.02.2021

Çapa qəbul olunma: 09.03.2021

UOT 37.

Könül Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti
h-konul@adu.edu.az

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN STRATEGİYALAR

Açar sözlər: *strategiya, metod, dil öyrənən, dil vərdişləri*

Key words: *strategy, method, language learner, language skills*

Ключевые слова: *стратегия, метод, изучающие язык, языковые навыки*

Hər bir yeni dil dil öyrənənin dünyagörüşünü, təsəvvürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirməyə təkan verir. Yeni dil öyrənmək – yeni mədəniyyətlə tanış olmaq, yeni mədəniyyətlərarası dəyərlərə sahib olmaq deməkdir. Hər bir xalqın dilini öyrənərkən həmin xalqın mədəniyyəti, sosial-ictimai həyatı, dini, mədəni dəyərləri ilə də tanış olmaq imkanı qazanır.

Müasir dövrdə qloballaşan dünyada bizi əhatə edən hər bir ünsür sürətlə dəyişir, inkişaf edir və zaman aşımına məruz qalır. Bu inkişaf axınına qoşulmaq, müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşmaq, ayaqlaşmaq üçün xarici dil öyrənmək bizim üçün vacib məsələlərdən birinə çevrilir.

Hər hansı bir xarici dili öyrənərkən onu kompleks şəkildə, bir bütün şəkildə öyrənmək lazımdır. Başqa sözlə desək, əgər biz dil vərdişlərini- dinləmə, danışmaq, yazı və oxu vərdişlərini kompleks şəkildə mənimsəsək, öyrəndiyimiz xarici dilin səmərəliliyi artar və dil öyrənən xarici dili daha asan yolla mənimsəyə bilər. Lakin bu vərdişlərin hər hansı biri dil öyrənən tərəfindən zəif qavranılsa, zəif mənimsənilsə, xarici dili öyrənmə prosesində böyük bir boşluq yaranar və proses çox zəif inkişaf edər və hətta ləngiyər.

Xarici dillərin tədrisi zamanı bir çox strategiyalardan istifadə olunur. Hər bir strategiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bəzilərinə müasir və innovativ üsullar üstünlük təşkil etdiyi halda, digərlərində sabit və daha ənənəvi üsullardan istifadə olunur. Hansı metoddan, üsuldan istifadə etmək təbii olaraq dil öyrənəndən asılıdır. Dil öyrənən qavrama qabiliyyətinə, dilə fərdi yanaşma prinsipinə, hətta dili işlədəcəyi şəraitə uyğun olaraq həmin metodlardan birini və ya bir neçəsini seçir. Yəni bu metodların seçilməsində daha çox qarşıya qoyulan əsas məqsəd böyük rol oynayır.

Xarici dilin tədrisi məqsədli xarakter daşıyır. Yəni dili tədris edən zaman dil öyrənəni baza biliyi ilə təmin etmək, ona müasir həyatda özünə yol

tapa bilmək üçün imkan yaratmaq lazımdır [1]. Bu səbəbdən dilin tədrisi zamanı istifadə olunan strategiyaları dərinlən araşdırmaq ehtiyacı yaranır. Doğrudur, üsullar, metodlar, strategiyalar saysız-hesabsızdır. Lakin onların içərisində daha çox sınaqdan, təcrübədən keçmiş strategiyalar mövcuddur. Bu strategiyalar içərisində müasir şəraitdə ən çox istifadə olunan strategiya dilin kommunikativ tədrisi strategiyasıdır. Çünki bu yanaşma üsulu tələbəni real həyat hadisələri ilə daha çox üz-üzə qoyur. Belə ki, onlar real ünsiyyət zamanı dildən istifadə metodlarını mənimsəyir və dil vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Bu yanaşma üsulunda dili tədris edən mütəxəssis dərş şəraitində nəzəri əsaslarla öyrənilən dilə yox, daha çox real şəraitdə, canlı ünsiyyət zamanı öyrənilən dilə üstünlük verir. Bu yanaşma interaktiv və aktual, eyni zamanda müxtəlif orijinal mənbələrdən istifadə edilməsi ilə xarakterizə edilir. Bu zaman dili tədris edən müəllimin üzərinə xarici dili öyrətməklə yanaşı daha məsuliyyətli iş düşür. Müəllim danışıq mövzularını seçərkən daha aktual, daha mənalı, müasir dövrün tələblərinə cavab verən, dil öyrənənlərin diqqətini cəlb edən, onlarda maraq oyadan mövzulara müraciət etməlidir. Təbii olaraq şəxsi dil təcrübəsi də bu strategiyanın səmərəli şəkildə təşkilində mühüm rol oynayır.

Daha bir strategiya isə dilin mənimsənilməsi zamanı tapşırıqların edilməsinə əsaslanan və dil vərdişlərinin bu yolla inkişafı prosesinə təkan verən yanaşma üsuludur. Bu yanaşmanın əsas məqsədi dil öyrənənləri onları maraqlandıran tapşırıqların tamamlanmasına yönəltməkdir. Dili mənimsəyən şəxslər dil vərdişlərinə yiyələnmək üçün üç mərhələdən- tapşırıq öncəsi, tapşırıqın özünün həlli və tapşırıqın həlli sonrası mərhələlərindən istifadə edərək qarşılarına qoyduqları məqsədə nail olmağa çalışırlar. Bu metodun tətbiqi zamanı dil öyrənənlərə müxtəlif formada tapşırıqlar verilir. Məsələn; dil öyrənənə “Şəhərlərdə sənaye çirkliliyi” başlığı altında təqdimat hazırlamaq tapşırılır. Verilən tapşırıqı tamamlamaq üçün dil öyrənən ilkin mərhələdə müxtəlif mənbələr araşdırılmalı, onları oxumalı, şərh etməli, qulaq asmalı, mövzuya dair internet mənbələrinə müraciət etməli və sonda təqdimatı yazıb hazırlamalı və təqdim etməlidir. Verilmiş nümunədə müşahidə edirik ki, ona verilən hər hansı bir tapşırıqı yerinə yetirərkən dil öyrənən dil vərdişlərini-oxu və dinləmə vərdişlərindən, (təqdimata dair məlumat toplayarkən) yazı vərdişindən (təqdimatı hazırlayarkən) və danışıq vərdişindən (təqdimatı nümayiş etdirərkən) istifadə edir. Məhz verilmiş tapşırıqı yerinə yetirərkən dil öyrənən istər-istəməz dil vərdişlərindən istifadə edir və onları inkişaf etdirir.

Daha bir dil öyrənmə metodu qrup halında dil öyrənmə strategiyasıdır. Bu strategiyanın tətbiq edilməsi zamanı xarici dili tədris edən müəllimlər daha çox tələbələrə kiçik qruplar şəklində işlərə cəlb edirlər. Bu zaman tələ-

bələr ünsiyyət qurarkən biri digərinin dil bacarıq və vərdişlərindən faydalana bilir. Bu strategiyanın mərkəzində müəllim deyil, daha çox dil öyrənən durur. Yəni bu strategiya müəllim yönümlü deyil, tələbə yönümlü strategiyadır. Son dövrlərdə bu metodu rəhbər tutan kurrikulum sistemi respublikamızın tədris ocaqlarında tətbiq olunur. Bu metodun tətbiqi zamanı bütün fəaliyyətlər dil öyrənənlər arasında qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilir. Dil öyrənənlər öz aralarında qarşılıqlı fikir mübadiləsi zəminində onlara verilən tapşırıqları birlikdə işləməklə və ünsiyyət qurmaqla yerinə yetirməlidirlər. Bu dil strategiyasında müəllimin əsas rolu dil öyrənənlərin rahat şəraitdə, bir-birlərinə mane olmadan qrup halında işləmələrinə şərait yaratmaqdır.

Birbaşa üsul strategiyasında dil öyrənənin bütün diqqəti hədəflənmiş xarici dilə yönəldilir. Dil öyrənən mənismək istədiyi xarici dildə danışmağa, yazmağa, hətta düşünməyə başlayır. Tədris prosesində heç bir şəkildə öz ana dilindən istifadə etmir. Bu metodda ənənəvi üsullar ön planda durur. Qrammatik tapşırıqların edilməsi, xarici dildə danışmaq, ucadan oxuma, yazı və dil öyrənənin öz səhvlərini düzəltməsi kimi fəaliyyətlər ənənəvi üsulun ana xəttini təşkil edir.

Daha bir xarici dil strategiyası kimi qrammatik tərcümə strategiyasını misal göstərmək olar. Tərcümə dil öyrənənin yaddaşını inkişaf etdirir, dil sahəsindəki bütün fikirləri sərbəst edir, söz ehtiyatını artırır, müxtəlif sözlərlə tanış edir. Tərcümə vaxtı özgə dildə söylənilmiş fikir qrammatik, linqvistik və stilistik baxımdan təhlil olunur. Belə ki, bir sözün məna və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə xarici dildə söylənilmiş fikrin ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir. Tərcümə prosesi əsasən tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir ki, bu da xarici dilin şüurluluq prinsipinə əsasən öyrənilməsinə kömək edir [2]. Təbii ki, tərcümə prosesində qrammatik normalara da riayət olunur. Bu strategiyanın tətbiqi zamanı müvəffəqiyyət qazanmaq üçün dil öyrənən həm zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, həm də qrammatik qaydaları dəqiqliklə bilməlidir. Bu yanaşma dil öyrənəndə danışmaq vərdişlərindən çox oxu və yazı qabiliyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu strategiyanın əsas mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, tələbələrə sərbəst danışmaq və ünsiyyət bacarıqlarını zəiflədir.

Audiolinqvistik strategiya daha çox dili tədris edən müəllimlərin qrammatik-tərcümə metodunun tətbiqi zamanı tələbədə yaranan ünsiyyət boşluqlarını həll etməyə çalışarkən tətbiq edilən strategiyadır. Xarici dilin tədrisinin əsas problemləri sırasında dil öyrənəndə dinləyib-anlama bacarıqlarının zəif olmasıdır. Bəzən elə olur ki, dil öyrənən qrammatik qaydaları bi-

lır, amma eşitdiklərini anlamaqda çətinlik çəkir, tərəf müqabili ilə dialoqa girmir, xarici dildə fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bu səbədən bu yanaşma zamanı dil öyrənəndə eşidib-anlama və danışma bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş fəaliyyətlərə üstünlük verilir. Fəaliyyətlərin tətbiqi zamanı tələbələrə sözləri daha düzgün və ritmik şəkildə tələffüz etmək öyrədilir. Bu proses həm dil öyrədənə üz-üzə, həm də dil laboratoriyasında linqafon aparatları, qulaqlıqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Dinləyib-anlama proseslərində müəllim yalnız kitablarla kifayətlənməməli, informasiya texnologiyalarından istifadə edərək dil öyrənəndə eşidib-anlama vərdişlərini təkmilləşdirməlidir. Fəaliyyəti uğurlu şəkildə tamamlayan dil öyrənənlər müəllimlər tərəfindən mükafatlandırılır və səhvlər düzəldilir.

Daha bir strategiya fiziki fəaliyyətlərlə zəngin olan strategiyadır. Bu üsulun tətbiqi zamanı müəllim dil obyektlərini təlimat kimi təqdim edir və dil öyrənənlər müəllimin onlara təqdim etdiyi fiziki tapşırıqları dəqiq yerinə yetirməli olurlar. Bu strategiya zamanı müəllim xarici dildə dil öyrənənə müxtəlif formalı fiziki göstərişlər verir. Tələbələrdən oturmaları, ayağa qalxmaları, saati göstərmələri, qarşı tərəfə getmələri və s. kimi fiziki fəaliyyətləri xarici dildə yerinə yetirmələrini tələb edir. Dil öyrənənlər bu təlimatları yerinə yetirərkən özlərini təkmilləşdirə bilirlər. Daha sonra dili tədris edən müəllim qarşı tərəfin söz ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə verilmiş təlimatların yanına əlavə elementlər – sifət (qırmızı qələmi gətir), zərf (cəld danışın), söz önülləri (müəllimin qarşısında dayan) və s əlavə edir.

Növbəti söhbət açacağımız yanaşma üsulu səssiz üsul strategiyasıdır. Təbii olaraq xarici dili öyrənmə mühitini səssiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Müəllimin çox danışmadığı bir linqafon otağını təsəvvürdə canlandırmaq çox çətinidir. Lakin bu yanaşmanın əsas prinsipi budur. Bu üsul daha çox tələbəni daha çox müstəqil olmağa və hədəf dili özləri üçün kəşf etməyə təşviq edir. Bu strategiyanın tətbiqi zamanı müəllimlər ünsiyyət qurmaq məqsədilə mümkün qədər geniş şəkildə jest və mimikalardan istifadə etməlidirlər. Bəzən insanlar düşünür ki, jest və mimikaları yalnız fiziki məhdudiyətli insanlarla ünsiyyət zamanı istifadə etmək lazımdır. Lakin bu yalnız fikirdir. Jest və mimikalar eyni zamanda sağlam, heç bir fiziki qüsuru olmayan insanların da fikrini tamamlayır, aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir. K. Qurbanova öz araşdırmalarında bildirib ki, ölkələr arasında jest dilinin kommunikasiyası, yəni qeyri-şifahi ünsiyyət metodunun müxtəlif millətlər üçün ortaq bir nöqtəyə gətirilməsi olduqca aktualdır [3].

Təbii yanaşma strategiyasının tərəfdarları əsas diqqəti dili öyrənmək və mənimsəmək arasındakı fərqlə yönəldirlər. Onların fikrincə xarici dili öyrənmək struktur, dərsliklər, resurslar və qrammatik qaydaları və ya lüğət si-

yahılarını əzbərləmək tələb edir. Halbuki xarici dili yaxşı mənimsətmənin, yaxşı öyrətmənin ən əsas yollarından biri dil öyrənəni hədəf dilə yönləndirmək, öyrəndiklərini davamlı təkrarlatmaq, səhvlərini düzəltmək və dili yaxşı mənimsəmələri üçün əlverişli mühit yaratmaqdan ibarətdir. Xüsusilə bu cür strategiya yeni başlayanlar üçün çox əlverişlidir. Bu yanaşmadan istifadə edərək dil öyrədən və dil öyrənən arasında qarşılıqlı fikir mübadiləsi yaranır. Öyrənilən yeni sözlər, qrammatik qaydalar şüurlu şəkildə qavranılır. Eyni zamanda tələbələrə dil vərdişlərinin müəyyən səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli, eyni zamanda maraqlı materiallar təqdim olunur.

Yuxarıda verilən strategiyalar kimi bir çox strategiyaların adlarını çəkmək mümkündür. Bu yanaşmaların nə dərəcədə, hansı şəraitdə səmərə verməsi təbii olaraq dil öyrənəndən asılıdır. Bəzən öyrənilən, keçilən materiallardan və yaxud dil öyrənənin qavrama qabiliyyətindən asılı olaraq bu metodların bir neçəsindən kompleks şəkildə dərs prosesində istifadə edilir. Dili tədris edən müəllim hansı metodun səmərə verməsini öz müşahidələri, təcrübələri əsasında müəyyən edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsmayılova, Aygün “Xarici dillərin tədrisi metodikasının bəzi istiqamətləri”, –Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2014/5.
2. Səfərova, Ə.Ə. “Xarici dilin intensiv öyrədilməsində tərcümə, onun metodları və rolu”, – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, – 2010.
3. www.science.gov.az
4. blog.sanako.com

Konul Hasanova

Summary

Strategies used in foreign language teaching

The article discusses the importance of learning a foreign language in a globalized world. In addition, the article highlights the role of different strategies used in foreign language teaching.

The purpose of the article is to show the language activities used in the implementation of these strategies, the exchange of views between language learners and educators, as well as the nature and characteristics of the strategies. The principle of the language learner's approach to these strategies, taking into account the peculiarities of the methods, and the choice of the language learner is one of the main issues discussed in the article.

Кёнуль Гасанова

Резюме

Стратегии используемые в обучении иностранному языку

В статье рассматривается важность изучения иностранного языка в условиях глобализации. Кроме того, в статье освещается роль различных стратегий, используемых в обучении иностранному языку.

Цель статьи – показать увлекательные занятия, способствующие развитию языковых навыков, используемых при имплементации этих стратегий, обмену мнениями между изучающими и обучающими, а также характер стратегий. Принцип подхода изучающего язык к этим стратегиям с учетом особенностей методов, а также выбор изучающего язык является одним из основных вопросов, обсуждаемых в статье.

Rəyçi: ped.f.d. S.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olma: 10.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 17.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022

ELMİ DİSPUT SCIENTIFIC DISPUTE НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

Oğuz türklərinin yaratdıqları “Oğuznamələr” içərisində “Dədə Qorqud kitabı” həm obrazlar aləminin zənginliyi, həm də dilinin mükəmməlliyi ilə seçilir. Elm aləminə məlum olduğu gündən bəri haqqında aparılan minlərlə tədqiqatlar onun aktuallığını daha da artırmışdır. Bu məqalədə “kitab”da təsvir olunan məclislərin, mərasimlərin Oğuzların yaşayışının, həyat tərzinin tərkib hissəsi kimi ritual-mifoloji önəmindən danışılır. Məlum olur ki, Oğuzların təşkil etdiyi məclislər, əslində, fərqli məqsədlər güdürdü və bu fərqliliklərin hər biri ozanların dilində fərqli dil xüsusiyyətləri ilə təzahür edir. Məqalədə bu məclisləri bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər Drezden və Vatikan nüsxələrindən götürülən nümunələrlə təhlil olunur. Həmçinin bir çox obrazların sosial, siyasi mənsubiyyəti haqqında fikirlər söyülür. Lakin, əlbəttə ki, bu fikirlər yekun rəy deyil.

UOT 82.

Nizami Adışirinov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu, Dədə Qorqud şöbəsi
drnizami1983@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA XAN MƏCLİSİ

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, Bayındır xan, Qazan xan, məclis, hacət*

Key words: *Dede Korkut, Bayindir khan, Gazan khan, assembly, wish*

Ключевые слова: *Дедэ Коркуд, Байындыр хан, Газан хан, собрание, молитва*

Orta əsrlərdə türk dünyasında ən mükəmməl eposların məhz oğuzlar tərəfindən yaradılmasının nəticəsi kimi meydana çıxan “Oğuznamə” anlayışının ən gözəl nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”dur (Cəfərov. 1999: 9). “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzların, ilk növbədə isə Azərbaycan türklərinin yazılı yaddaşındadır. Dədə Qorqudun adı ilə bağlı olan bu kitab heç bir dəyişikliyə

uğramadan yaddaşımıza necə daxil olubsa, elə də qalıb. Və bu möcüzə “türkün yeddi möcüzəsindən biri kimi qiymətləndirilir” (Hacıyev.1999: 10). “Kitab”ımızın ən böyük ucalığı isə onun dilindədir- dilinin ifadə zənginliyində, estetik gücündə, müdrikliyində və bədii mükəmməlliyindədir. Həmin dil özünün obraz gözəlliyi ilə ozanın repertuarında bədii cəhətdən ən yüksək formada təzahür edir. Bu dastanları düzüb qoşan ozanlar xalq dilinin kamilliyindən ustalıqla faydalanaraq türkün tarixinə misilsiz bir dil xəzinəsi bəxş etmişlər. Professor Əzizxan Tanrıverdi yazırdı ki, “kitab”ın dili istər-istəməz elə təsəvvür yaradır ki, “kitab”ı yaradan da, onun üzünü köçürən də dilçilik elminin sirlərinə dərinədən bələd olub” (Tanrıverdi. 2013: 135).

Qorqudşünaslıqda “kitab”la bağlı illərdən bəri aparılan araşdırmalar hər dəfə tədqiqatçıları bu möhtəşəm abidənin görünməz qatlarında istər dil mükəmməlliyi ilə, istər rəngarəng obrazlar aləmi ilə, istərsə də təsvir etdiyi hadisələrin əhatə etdiyi zaman baxımından heyrləndirib və heyrləndirməyə davam etməkdədir. “Kitab” haqqında nə qədər çox araşdırma aparılsa da, hər dəfə tədqiqatçılar, qorqudşünaslar önündə yeni-yeni “sırlı” qatlar açılmaqda və yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulmaqdadır. Akademik Kamal Abdullanın sözləri ilə ifadə etsək, “dastan ilə bağlı hər hansı nəticə həmişə ilkin nəticə olacaq”(Abdulla. 2009: 8). Məhz bu baxımdan bu möcüzəvi “kitab” hər zaman aktuallığını qoruyub saxlamaqla milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıtmaqda, soykökümüzü unutmamaqda bizə bələdçidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bu günümüzlə dünənimiz arasında ən etibarlı “dil körpüsü”dür. Özü də bu dil körpüsü elə sağlam, elə möhkəmdir ki, biz hər zaman həmin körpüdən keçib şərəfli tariximizə işıq tutacağıq, ondan fəxrlə danışacağıq. Bu imkan isə bizə dilimizin gözəlliyi, onun estetik gücü verməkdədir. Abidənin dili barəsində qorqudşünaslıqda kifayət qədər sanballı araşdırmalar aparılmışdır və bu gün də aparılmaqdadır. Son illər elm aləminə məlum olan yeni “Kitabi-Türkman lisanı” oğuznaməsi (“Dədə Qorqud” eposunun yeni əlyazması) də bu misilsiz sənət abidəsinə olan marağı daha da artırmışdır. Bəli, “Kitabi-Dədə Qorqud” hər dövr üçün aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Məlum məsələdir ki, qəhrəmanlıq dastanları hər şeydən qabaq mətndir. Bu mətndə onu yaradan, şərtləndirən dünyagörüşü, təfəkkür tərzii bədii sözün – obrazlı dilin gücü ilə təzahür edir. Yəni insanın mədəni abidələri, inamı, folkloru, düşüncə tərzii, yaşayışı məhz dilin köməyi ilə bu mətnlərdə “qəlibləşir”. Bu amil dastanların quruluşuna hər zaman struktur-semantik cəhətdən yanaşmanı tələb edir. Bu yazımızda ulu “kitab”ımıza bu müstəvidən yanaşaraq həmin “qəliblərdə” hifz olunan dil faktlarının köməyi ilə Oğuz xanlarının, bəylərinin yaşayışının ayrılmaz hissəsi kimi təsvir olunan məclislər haqqında danışacağıq. “Kitab”dakı qəhrəmanlar döyüşlərdə,

səfərlərdə təsvir edilsələr də, zaman-zaman oğuzların müxtəlif məqsədlər üçün şənliklər keçirməsinin, məclislər qurmasının da şahidi oluruq. Elə “kitab”ın ilk boyu- “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu” da oğuz xanı Bayındır xanın məclis qurmasının təsviri ilə başlayır: “Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Şami günlüğü yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdən ipək xalıçası döşənmişdi. *Xanlar xanı xan Bayındır yılda bir kərrə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı*. Genə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı”(KDQ. 2004: 24). (*Vatikan nüsxəsi*: “Qam Gan oğlu xan Bayındır yerindən durmuş idi. Ağ ban evin, ağ otağın qara yerin üzərinə qurmuş idi. Ala sayvan gök yüzünə əsənmiş idi. Bin yerdə ipək qalıçası döşənmiş idi. *Xanlar xanı xan Bayındır ildə bir kərə toy edüb oğuz bəglərin qonaqlar idi*” (Ergin. 1994: 77).

Ozan Oğuz elinin başçısını ilk boyun əvvəlində çox maraqlı təqdimatla təqdim edir. Həm Drezden, həm də Vatikan nüsxəsində Bayındır xan atasının adı ilə – “Qamğan oğlu xan Bayındır” kimi təqdim olunur. Onun atasının adı siyasi statusundan öndə gəlir. Yəni hər şeydən öncə o, Qamğanın oğludur. Daha sonra isə Bayındır xanın xanlıq statusunun ucalığını təsvir etmək üçün ozan “xanlar xanı xan Bayındır” ifadəsini işlədir. Həmçinin hər iki nüsxədə “*ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı*” və “*bin yerdə ipək xalıçası döşənmişdi*” qəlibləri məhz xanlıq statusunu nəzərə çarpdırmaq üçün işlənir. Vatikan nüsxəsində işlənən “*ağ ban evin, ağ otağın qara yerin üzərinə qurmuş idi*” ifadəsi Drezden nüsxəsinin ilk boyunda işlənmişdir. Bayındır xanın ildə bir dəfə təşkil etdiyi bu məclisdə dövlət üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edən məsələlər müzakirə olunurdu. İlk boyda Oğuz xanının təşkil etdiyi məclis də belə bir məsələyə-dövlətin təməlini təşkil edən ailə dəyərlərinə, soyun davam etdirilməsi probleminə həsr olunmuşdur. Bu məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dövlət səviyyəsində həlli vacib məsələdir. Bayındır xanın məclisində övladı olmadığı üçün “Bayındır xandan buyruq belədir” tapşırığı ilə qara çadıra qoyulan və qanı qaralan Dirse xana xatunu belə deyir: “Hay Dirse xan, bana qəzəb etmə! İncinib acı sözlər söyləmə! Yerindən uru durğıl! Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil! Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil! Ac görsən, doyurğıl, yalnızca görsən, donatğıl! Borcluyı borcundan qurtarğıl! Dəpə kibi ət, göl kibi qımız sağdır! Ulu toy elə, hacət dilə. Ola kim, bir ağzı dualının alqışıyla Tarı bizə bir yetman əyal verə, – dedi” (KDQ. 2004: 26). Dirse xan xatununun dediyi kimi edərək “ulu toy eləyir, hacət diləyir”, “bir ağzı dualının alqışıyla” Allah onlara bir övlad verir. Bayındır xanın və Dirse xanın təşkil etdikləri məclislərin müqayisəsi göstərir ki, ozan müxtəlif sosial zümrələrə məxsus bu iki şəxsin təşkil etdiyi məclisi

təsvir edərkən ifadələri çox ustalıqla seçir, onları ritual-semantik baxımdan fərqləndirməyi bacarır. Bayındır xanın təşkil etdiyi məclis ildə bir dəfə keçirilir və olduqca vacib məsələlərin müzakirəsinə həsr olunur. Dirsə xanın təşkil etdiyi məclis isə ancaq *“hacət diləmək”* məqsədilə təşkil olunur. Oğuzlar *“hacət diləmək”* üçün təşkil etdikləri *“toy”*larda *“atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır. İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq edir. Ac görsə, doyurur, əyni yalın görsə, donatır. Borclunu borcundan qurtarır. Dəpə kibi ət, göl kibi qırmızı sağdırır. Ulu toy eləyir, hacət diləyir”*. Bu, məclisdən daha çox müəyyən ardıcılığa tabe ritual mərasimin icrasını xatırladır. Bayındır xanın məclisi isə *“hacət diləmək”* məqsədilə yox, ildə bir dəfə təşkil edilən dövlət məclisi olduğu üçün bu ifadələr işlənməmişdir. Professor Seyfəddin Rzasoy qeyd edir ki, *“Azərbaycan türklərinin mifologiyası mərasimlərlə sıx bağlıdır. Mədəniyyətlərdə söz-hərəkət kompleksi mif-ritual münasibətlərinin gerçəkləşməsi kimi meydana çıxır”* (Rzasoy. 2004: 14). Professor Rüstəm Kamal da oğuzların inanc-mərasim dünyasının, bütövlükdə arzu-dilək dünyası olduğunu qeyd edir (Kamal. 2013: 30).

Yenə həmin boyda oğlunun ilk ovunun şərəfinə Dirsə xanın xatunu oğuz bəyləri üçün məclis təşkil edir: *“...dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır. “Qanlı oğuz bəglərin toylayır”* (KDQ. 2004: 30). Bu məclis adı qonaqlıq məclisi olduğu üçün artıq burada *“hacət diləmə”* mərasiminin təsviri üçün işlənən ifadələrdən istifadə olunmamışdır. Eyni sözləri *“Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”*da Burla xatunun da dilindən eşidirik. Burla xatun da oğlunun ovdan geri qayıtdığını eşitdikdə onun şərəfinə məclis qurur: *“Xan qızı boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldügin eşitdi. Atdan ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır. “Oğlancığının ilk avıdır; Qanlı Oğuz bəglərin toylayayım”-dedi”*(KDQ.2004: 84). Hər iki məclis məhz oğlunun ilk ovunun şərəfinə ana tərəfindən qurulur. Hər iki qadın heç kimdən icazə almadan Oğuz elində *“atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmaq və Qanlı oğuz bəglərini toylamaq”* üçün məclis qurmaq hüququna malikdir. *“Kitab”*ın digər qadın qəhrəmanlarının heç biri belə bir *“toy”* təşkil etmək hüququna malik deyil. Bu, bir daha hər iki qadının Oğuz elində eyni statusa malik olduğunu təsdiqləyir. Həmçinin hər iki qadın dastanda *“xatun”* tituluna sahibdir. Bu titula ancaq xaqan övladı sahib ola bilər. (Trabzon təkurunun qızı Selcan xatun da bu titulla anılır). Hər iki qadının taleyindəki oxşarlıqlar bununla da bitmir. Hər ikisinin övladı *“hacətlə”* doğulur. Hər ikisi *“qara donlu dərişlərə nəzirlər verir, quru-quru çaylara suçu salır”*. Hər iki qadın öz ərinə *“xan babamın qatına bən varayım. Ağır xəzinə, bol ləşkər alayım”* – deyər *“ultimatum”* verir. Hər iki qadın qırx qızdan ibarət dəstəyə sahibdir. Bu oxşarlıqla bağlı iki fikir yürütmək istərdik. Birincisi,

bu, dastan ənənəsində bənzər hadisə və situasiyaların ozanın yaddaşında hazır poetik formullarla ifadə olunmasının nəticəsi ola bilərdi. Çünki bu iki qadının zahiri gözəlliyinin təsvirindəki poetik qəliblər də eynilik təşkil edir. Hətta professor Kamran Əliyev bu iki boyun eyni ozan tərəfindən söylənməsi ehtimalını da istisna etmir (Əliyev. 2019:43). İkincisi, qorqudşünaslıqda bu iki qadının bacı olması fikri artıq mövcuddur. Biz bu fikri dəstəkləyən bir mülahizə irəli sürmək istəyirik. Ehtimal ki, Bayındır xan iki qızından birini İç Oğuzdan olan Qazan xana, digərini də Daş Oğuzdan olan Dirsə xana vermişdi ki, İç Oğuz və Daş Oğuz arasında birliyi, “tarazlığı” təmin etsin. Bu mülahizənin işığında Dirsə xanın Daş Oğuzdan olması fikri ortaya çıxır. Çünki Bayındır xan qızlarının ikisini də İç Oğuzla əvə versə idi, bu zaman İç Oğuz və Daş Oğuz idarəçiliyində “bərabərlik” prinsipi pozulmuş olardı. Nəcə ki, on ikinci boyda “yağma”da tək-cə İç Oğuz bəyləri iştirak etdiyi üçün İç Oğuz-Daş Oğuz arasındakı “nizam” pozulur. Həm də “kitab”da deyilir ki, Buğac doğulandan sonra Dirsə xan “köç edib Bayındır xanın ordusuna qarışıdır”. Əgər Dirsə xan İç Oğuzla *köç edirsə*, deməli, o, Daş Oğuzdan gəlməli idi. Digər məsələ budur ki, Dirsə xanın namərdləri Buğac haqqında “...*sənin oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı: qırq yigidini boyına aldı, Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi; nə yerdə gözəl qopdusa çəküb aldı; ağ saqallı qocanın ağzın söğdi, ağ birçəklü qarının südin dartdı*” (KDQ.2004: 28) deyəndə Dirsə xan da bunun ola biləcəyinə inanır. Sonuncu boyda Beyrək də Daş Oğuzdan olan Aruz oğlu Basatın onun yurdunu çapıb talamasından, ağca üzülü qızına-gəlininə sataşmasından, ağca üzülü sevgilisini almasından” narahatlıq keçirir (KDQ. 2004: 168). “Kitab”da belə talan ehtimalı daha çox Daş Oğuz bəyləri (Basat, Qazılıq qoca, Əgrək) ilə bağlı səslənir. Deməli, Dirsə xan da, oğlu Buğac da Daş Oğuzdan olduğu üçün namərdlərin bu “yalanı” Dirsə xana inandırıcı gəlir.

Dastanın üçüncü boyu olan “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” da Bayındır xanın illik məclisinin təsviri ilə başlayır: “Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala seyvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi. İç Oğuz, Daş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə gəlmişdi” (KDQ.2004: 47). *Vatikan nüsxəsi*: “Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuş idi. Ala sayvan gök yüzünə əsənmişdi. Bin yerdə ipək qalçası döşənmişdi. İç Oğuz Daş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilmişdi” (Ergin.1994: 116).

Bu məclisdə Baybörə adlı bəy Bayındır xanın qarşısında Qarabudağı, sağında Uruzu, solunda Yegnəyi görür və ah edir, dəsmağını əlinə alıb “bö-gürü-bö-gürü” ağlayır. Qazan xan bunun səbəbini soruşduqda isə belə deyir ki, “oğulda ortacım yox, qardaşda qədərım yox!.. Bir gün ola, düşəm öləm,

yerimdə yurdumda kimsə qalmaya”. Daha sonra davam edir ki, “mənim dəxi bir oğlum olsa, xan Bayındırın qarşusın alsa-dursa, qulluq eyləsə, mən dəxi baqsam, sevinsəm, qıvansam, güvənsəm”. Baybican adlı bəy də məclisdəkilərdən onun da qızı olması üçün dua etmələrini xahiş edir. Bunun ardınca məclisdə olan oğuz bəyləri üzlərini göyə tutaraq əl qaldırır və həm Baybörə bəy üçün, həm də Baybican bəy üçün dua edirlər. Daha sonra ozan əlavə edir ki, “ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları müstəcab olurdu”. Bir müddət keçdikdən sonra Baybörə bəyin bir oğlu və Baybican bəyin bir qızı olur. Deməli, həmin məclisdə iştirak edən hansısa “ağsaqqallar-bəylər” var imiş ki, onların dualarının da Allah qatında qəbul olmasına inam mövcud olmuşdur. Deyə bilərik ki, dastanda duası Allah qatında qəbul olan “kəramət sahibi” təkcə Dədə Qorqud deyildi.

Qorqudşünaslıqda Baybörə bəyin adının mənşəyində “börə”- qurd ifadəsi işləndiyi üçün onun hansısa qədim totem, yaradıcı olduğu fikirləri də mövcuddur. Lakin bizim bu məsələdə mövqeyimiz filologiya elmlər doktoru R.Qafarlının mövqeyinə uyğundur. R.Qafarlı V.Həbibogʻlunun “qurda bir totem kimi tapınma Azərbaycanda da geniş yayılmışdır” (Həbibogʻlu. 1996: 176) fikrini mübahisəli hesab edərək qeyd edir ki, “...totemizmin ilkin çağlarında bütün xalqların dünyagörüşündə hər toplumun bir heyvana, yaxud qurda öləri bağlılıq mərhələsi olmuşdur. Bu mənada çoxsaylı türk soylarından birinin və ya bir neçəsinin totem kimi qurdu seçməsi mümkündür. Lakin onun təsir dairəsinin genişlənməsi hadisəsi baş verməmişdir. Bu səbəbdən də birbaşa Azərbaycan folklorunda qurda totem kimi yaşılmasının izlərinə rast gəlmirik. Xilaskarlıq, hamilik əlamətləri isə istənilən qədər əks olunmuşdur. Türk xalqlarında qurd totem kimi nəsil törədən deyil, hamilik funksiyasını yerinə yetirən tanrı elçisidir” (Qafarlı. 2019: 39-40). “Kitab”da da bu fikrin təsdiqi ilə rastlaşırıq. Baybörə bəyin adı qurdla bağlı olsa da, o, Bayındır xanın məclisində oğlu olmadığı üçün ah edib ağlayır, məclisdəki bəylərdən imdad diləyir. Aydın görünür ki, Baybörə bəy totem kimi “nəsil törədən” funksiyasını yox, “hamilik” funksiyasını yerinə yetirərək “oğulda ortacı”nın olmasını, “bir gün düşüb öləndə” yerində, yurdunda hami olmasını arzulayır. Baybörə bəyin “nəsil törədən” totem gücü olsaydı, Bayındır xanın məclisində, Oğuz bəylərinin önündə ağlamazdı. İkincisi, Baybörə bəy totemlik gücünə sahib olsaydı, niyə Dəli Qarçardan qorxub məsləhət üçün yenə həmin “bəglərə” üz tuturdu? Fikrimizcə, burada başqa bir mətləb diqqətdən qaçmamalıdır. Baybörə bəy İç Oğuzdan idi, lakin Daş Oğuzdan gəlin gətirməli idi. Bunu özbaşına edə bilməzdi. Bu artıq İç-Daş Oğuz məsələsi-dövlət üçün olduqca “həssas” məsələ olduğu üçün Baybörə həmin “məclis bəglərinin” razılığını almalı idi: “...*Baybörə bəg aydır: “Qalın Oğuz bəglə-*

rini odamıza oxıyalım, necə məsləhət görərlərsə, ana görə iş edəlim” – dedi” (KDQ. 2004: 57). Baybörə bəyin həmin bəylər üçün təşkil etdiyi qonaqlıq işə “Qalın Oğuz bəglərini həb oxıdılar, odalarına gətürdilər. Ağır qonaqlıq eylədilər” (KDQ. 2004: 58) şəklində ifadə olunur.

Bayındır xanın növbəti məclisinə eposun yeddinci- “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda rast gəlirik. Hər iki nüsxədə bu məclisin təsviri kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, eyni ifadə olunmuşdur.

Drezden nüsxəsi	Vatikan nüsxəsi
Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. (“Bir gün” qəlib ifadəsi işlənməyib – N.A). Qara yerin üzərinə ağ ban evin dikmişdi. Ala seyvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi. İç Oğuz Daş Oğuz bəyləri söhbətə dərilmişdi. Yemə-içmə idi. (KDQ. 2004: 119)	“Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Qara yerin üzərinə ağ ban evin qurmuşdu. Ala seyvan gök yüzünə əsənmişdi. Bin yerdə ipək qalçası döşənmişdi. İç Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilmişdi. Yemə-içmə oldu. (Ergin. 1994: 199).

Həmin məclisdə “şərabın istisi” Bayındır xanın vəziri Qazılıq qocanın “başına çıxır” və “qaba dizi üzərinə çökərək aqın diləyir”. Bayındır xandan icazə alandan sonra “yarar qocaların yanına cəm edir, yadığı-yarağıyla yola düşür...”. Düzmürd qalasının təkuruna əsir düşən Qazılıq qoca 16 il əsirlikdə qalır. Oğuz bəyləri xanın razılığı olmadan “aqın” edə bilməzdilər. Çox güman ki, Qazılıq qoca məhz həmin məclisi “fürsət” kimi dəyərləndirmək istəyir. (Qazılıq qocanın İç Oğuzdan, yoxsa Daş Oğuzdan olması haqqında isə bir qədər sonra)

Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq bu boyun Vatikan nüsxəsində Bayındır xanın məclisində sadəcə İç Oğuz bəylərinin iştirakını görürük. “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda isə hər iki nüsxədə Bayındır xanın məclisində həm İç Oğuz, həm Daş Oğuz bəyləri iştirak edirlər.

Belə bir məclisə biz bir də dastanın doqquzuncu – “Bəkil oğlu Əmranın boyu”nda rast gəlirik: “Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Ağ ban evini qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Ala seyvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçasın döşətmışdi. İç oğuz, Daş oğuz bəyləri yığnaq olmuşdu. Toquz tümən Gürgüstanın xəracı gəldi” (KDQ. 2004: 135). Məlum olur ki, “Doqquz tümən Gürcüstanın xəracı kimi bir at, bir qılıç, bir çomaq gəlir. Bayındır xan bundan səxt olub əhvalı korlanır. Dədə Qorqud Bayındır xandan niyə pərt olduğunu soruşanda cavab verir ki, “necə səxt olmayım? Hər yıl altun-aqça gəlürdi, yigidə-bəgə verirdün, xətiləri xoş olurdu.

Şimdi bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola?” Deməli, Bayındır xanın məclisi Gürcüstandan gələcək “xəracla” əlaqədar qurulmuşdur. Bayındır xan “bəylər məclisi”ndə gözləmədiyi hadisə ilə qarşılaşır. Burada bilavasitə dövlətin, xalqın təhlükəsizliyi məsələsi ön plandadır. Boyun məzmunundan aydın olur ki, Qalın Oğuz eli öz tərkibində İç Oğuz və Daş Oğuzu birləşdirsə də, Gürcüstan vassal asılılığındadır və ona görə də Oğuzla xərac ödəyir. “Kitab”da boyların əvvəlində Bayındır xanın təşkil etdiyi 4 məclisdə Dədə Qorqud iştirak etmir, lakin IX boyda Dədə Qorqud həmin məclisdə “şadlıq çalır” ki, xanın könüllü açılsın. Dədə Qorqudun məsləhətinə qulaq asan Bayındır xan at, qılınç, çomağın hər üçünü bir igidə-Bəkilə verir: “...Bəkil qalqdı yer öpdü...Oğuzdan köç eylədi Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Doquz tümən Gürcüstan ağzına varub qondu, qaravulluq eylədi. Yad-kafir gəlsə, başın Oğuzla ərməğan göndərdi. Yılda bir kərə Bayındır xan divanına varardı” (KDQ. 2004: 135). Boyun məzmunundan aydın olur ki, Oğuzun Gürcüstan sərhədini qoruyan Bəkil də “ildə bir kərə Bayındır xanın divanına varır”. Demək ki, xanın ildə bir dəfə təşkil edilən bu məclisində iştirak olduqca vacib məsələ idi. Bu məclis sazsız, sözsüz ötüşmürdü. Çox güman ki, dastan da məhz həmin məclisdə iştirak edən hansısa ozan tərəfindən xaqanın hüsurunda söylənmişdir. Bu məclis Bayındır xanın və Qazan xanın təşkil etdiyi məclis deyil, lakin həmin ənənəni davam etdirən digər bir xanın-sultanın məclisidir. Belə məclislərdə ozanlar mütləq “şadlıq çalardılar”, “məgər, sultanım”, “xanım hey!” – deyərək xaqana müraciətlə oğuzların qəhrəmanlıqla dolu keçmişini xatırlayar, onları dua ilə yad edərtilər. Bunu boyların sonunda Dədə Qorqudun dilindən verilən “yum” adlı parçalardan da görmək mümkündür. Boyların sonunda hadisələri nəql edib bitirən ozan Dədə Qorqudun dilindən *“indi qanı dedigim bəg ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi. Fani dünya kimə qaldı?”* – deyərək bu şanlı qəhrəmanlıq “keçmiş”ini müasir dövrün oğuz bəylərinə xatırladır.

“Kitab”ın Vatikan nüsxəsinin I, II, V boyları Bayındır xanın, III, IV, VI boyları isə Qazan bəyin təşkil etdiyi “məclislərin” təsviri ilə başlayır. Drezden nüsxəsinin I, III, VII, IX boyları Bayındır xanın, II, IV, XII boyları isə Qazan xanın məclisi ilə başlayır. Dastanın ikinci-“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda oxuyuruq: “Bir gün Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amid soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası, Salur Qazan yerindən turmuşdu. Toqsan yerdə ala qalıpək döşənmişdi. Səksən yerdə badyalar qurılmışdı. Altun ayaq sürəhilər düzilmişdi. Doquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına örülü, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbub kafir qızları Qalın

Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi. (KDQ. 2004: 37) (*Vatikan nüsxəsi*: “Bir gün Ulaş oğlu, ol ərənlərin arslanı, tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracığun qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun babası, Bayındırın güyəgisi, Qalın Oğuz dövləti, qalmış yigit arqası xan Qazan yerindən durmuşdu. Doqsan başlı ban evlərin toqsan yerdə ala xalı döşənmişdi. Səksən yerdə badyalar qurulmuşdu. Altun ayağ sürəhilər düzilmüş idi. Toquz qara göz, xub sürətli, saçı ardına örülü, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı kafir qızları oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi” (Ergin. 1994: 95).

Dinləyici Qazan xanla ilk dəfə ikinci boyda tanış olur. Ozan Qazanın atası, kimliyi, soyu, oğlu, bəyliyi, siyasi və sosial statusu barədə geniş məlumat verir. Fil.ü.f.d. A.İslamzadə Qazanın bu təyinlərini zoomifoloji, antropomifoloji və sosiomifoloji modellər şəklində təhlil edir. (İslamzadə. 2017: 232) Əgər Bayındır xanın məclisində “min yerdə ipək qalı döşənirsə”, Qazanın məclisi üçün “*toqsan yerdə ala qalı-ipək döşənmişdi*” ifadəsi işlənir. Bayındır xanın məclisinə İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri birlikdə “yığnaq olur”sa, Qazanın təşkil etdiyi heç bir məclisdə bu ifadə işlənmişdir. Qazanın məclisində oğuz bəylərinə qulluq edən “məhbub” kafir qızları iştirak edir.

Dastanın dördüncü – “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”u da Qazan xanın məclisi ilə başlayır: “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəy yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə otaxların dikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Doqsan bin gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi. Ağzı böyük xumralar ortalığa salınmışdı. Toquz yerdə badyalar qurulmuşdu. Altun ayaq sürəhilər düzülmüş idi. Toquz qara gözlü, örmə saçlu, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları al şərabi altun ayaqlar ilə Oğuz bəglərinə gəzdirərlərdi”. (KDQ. 2004: 78) *Vatikan nüsxəsi*: “Bir gün Ulaş oğlu, ol ərənlərin arslanı, tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, qalmış yigit arqası, *qalın oğuz paşası, xan abxazın qırımı*, Qonur atın iyəsi, Qaragünənin qardaşı, *Qara Budaq əmisi*, xan Uruzun babası Salur Qazan yerindən durmuşdu. Bin yerdə ipək qalıçası döşənmişdi. Ala sayvan gök yüzünə aşanmışdı. Doqsan tümən gənc oğuz Qazanın söhbətinə dərilmiş idi. Ağzı böyük xəmirələr ortalığa salınmışdı. Doquz qara gözlü, xub sürətli, örmə saçlu, əlləri biləgindən qınalı, tırnaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları altun ayağlı sürəhilər al şərabi ilə Oğuz bəglərinə sunarlardı” (Ergin. 1994: 154).

Vatikan və Drezden nüsxələri müqayisə edildikdə Vatikan nüsxəsində Qazan xanın “anketi” ilə bağlı işlənən “*qalın oğuz paşası*”, “*xan abxazın qırımı*”, “*Qara Budaq əmisi*” ifadələrinə Drezden nüsxəsində rastlanmır. Qazan xan həmin məclisdə sağına, soluna baxıb gülür, qarşısına baxanda oğlu

Uruzu görüb ağlayır. Bu iş Uruza xoş gəlmir və atasına belə deyir: “...Qarşuna baqdın, bəni gördün, ağladın. Səbəb nədir, degil mana...Diməz olursan, Qalqubanı yerimdən mən duraram. Qara gözli yigitlərimi boyuma aluram. *Qan Abqaz elinə mən gedərəm*. Altun xaça mən əlümi basaram. Pilon geyən keşişin əlin öpərəm. Qara gözli kafir qızın mən aluram. Dəxi sənin yüzünə mən gəlməzəm” (KDQ. 2004: 78). Göründüyü kimi, Uruz atasını Abqaz elinə getməklə, altun xaça əl basıb kafir qızına evlənməklə hədələyir. Burdan çıxan nəticə budur ki, deməli, Qalın Oğuz eli ilə Abqaz eli arasında nə vaxtsa böyük döyüş baş vermişdir. Bu döyüşdə Qazan xanla Abqaz xanı “qırım” kimi üz-üzə gəlmişlər və bu hadisə, əhvalat Vatikan nüsxəsində “xan abxazın qırımı” şəklində “kodlanmışdır”. Lakin hadisələrin bundan sonrakı inkişafı haqqında qəti fikir yürütmək mümkün olmur. Ehtimal ki, Abqaz eli də Gürcüstan kimi Oğuz elinə vassallığı qəbul etmişdir. İkinci boydan fərqli olaraq dördüncü boyun Drezden və Vatikan nüsxələrinin hər ikisində Salur Qazanın məclisinin təsvirində “*bin yerdə ipək xaliçası döşənmişdi*. *Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı*” ifadələri işlənir. Bu ifadələr ancaq xaqanla bağlı işlənən ifadələrdir. Fikrimizcə, bu ifadələrin hər iki nüsxədə eyni işlənməsi ozanın “səhvi” olması ehtimalını zəiflədir və onu göstərir ki, artıq həmin dövrdə, çox güman ki, hakimiyyət Qazan xana ötürülmüşdü, ya da keçmişdi. “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Əgrəyin Bayındır xandan yox, məhz Qazan xandan “aqın diləməsi”, Səgrəyin getməyinin qarşısını almaq üçün Uşun qocanın Qazan xandan “məsləhət” istəməsi də bu fikri qüvvətləndirir. Əgər Bayındır xan hakimiyyətin uzaq keçmişini təmsil edirdisə, Qazan xan nisbətən yaxın keçmişin nümayəndəsidir. Çünki Qazanın məclisində artıq “*doqsan bin gənc oğuz*” iştirak edir. Üçüncü boyda Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisdə Qalın Oğuzun hakimiyyət iyerarxiyası belə sadalanır: “*Bayındır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq bəy dayanıb durmuşdu*. *Sağ yanında Qazan oğlu Uruz durmuşdu*. *Sol yanında Qazılıq qoca oğlu bəg Yegnək durmuşdu*” (KDQ. 2004: 52).

Dördüncü boyda bu hakimiyyət bölgüsü artıq Qazan xanla bağlı aparılır: “*Oğlu Uruz Qazanın qarşısında yaya söykərib durardı*. *Sağ yanında qardaşı Qaragünə oturmuşdu*. *Sol yanında dayısı Aruz durmuşdu*” (KDQ. 2004: 78). Oğuz cəmiyyətində belə hakimiyyət iyerarxiyası ancaq Bayındır xan və Qazan xanla bağlı verilir. Qazanın hakimiyyət iyerarxiyasında sağ tərəfi İç Oğuz (Qaragünə), sol tərəfi isə Daş Oğuz (dayısı Aruz) təmsil edirdisə, deməli, Qazan xan Bayındır xandan qalma ənənəni davam etdirməli idi. Təbii olaraq məntiqi nəticə kimi Bayındır xanın da iyerarxiyasında sağ tərəfi İç Oğuz (Qazan oğlu Uruz), sol tərəfi isə Daş Oğuz (Qazılıq qoca oğlu Yegnək) təmsil etməli idi. Deməli, Qazılıq qoca da, oğlu Yegnək də Daş Oğuz

bəyləridir. Yegnəyin dayısı Bügdüz Əmən Daş Oğuzdandırsa, demək ki, Yegnəyin anası da (Qazılıq qocanın xanımı) Daş Oğuzdan idi.

“İç Oğuzla Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy”u da “Üç oq və Boz oq”ların “yığnağ”ı məclisi ilə başlayır: “Üç Oq, Boz Oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Amma Daş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı. Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alır, dışra çıxardı, ondan yağma edərdi. Daş Oğuz bəylərindən Aruz, Əmən və qalan bəylər bunu eşitdilər, ayıtdılar ki, “Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik. Şimdi neçin belə olmayavuz? – dedilər”. “İttifaqi cəmi Daş Oğuz bəyləri Qazana gəlmədilər, ədavət eylədilər” (KDQ. 2004: 164) (*Vatikan nüsxəsi*: “Qazan üç yılda bir İç Oğuz, Daş Oğuz bəglərin cəm edərdi, evin yağmaladardı. Genə xan Qazan evin yağmaladur oldu. Taş Oğuz bəgləri hazır olmayıb haman İç Oğuz bəgləri yağmaladı. Qazan bəgin adəti bu idi ki xatununun əlinə yapuşub evindən çıxırdı, andan evində olan əsbabını və malını yağma edərlərdi. Genə yağma etdürdi. Taş Oğuz bəglərindən kimsənə yoğudu” (Ergin. 1994: 243).

Drezden nüsxəsində işlənən “Üç oq-Boz oq” ifadəsi Vatikan nüsxəsində “İç Oğuz-Daş Oğuz” kimi qeyd olunur. Məlum olur ki, Qazan xan üç ildən bir öz evini İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərinin məclisində “yağmaladarmış”. Lakin hansısa səbəbdən Daş Oğuz bəyləri “yağma”da iştirak etmədiklərini əsas gətirərək Qazana düşmən olurlar. Bu ədavət Beyrəyin ölümü ilə daha da qızıdır. Fikrimizcə, Daş Oğuzun İç Oğuzla ədavəti hakimiyyətlə də bağlı ola bilərdi. Çünki hakimiyyət Qazan xana – İç Oğuzla keçmişdir. Təbii ki, başda Aruz qoca olmaqla bu vəziyyətlə barışmayan Daş Oğuz bəyləri İç Oğuzla ədavət saxlamaq üçün “bəhanə” axtarır və belə “bəhanə” də Qazanın məclisi olur. “Kitab”ın boylarından İç Oğuzun Daş Oğuzla sanki bir az “etinasız” yanaşdığı hiss olunur, həmçinin məlum olur ki, Daş Oğuz bəyləri də bir çox hallarda İç Oğuzun razılığı olmadan hərəkət edir, hətta kafirlərlə “sövdələşməyə” belə gedirlər. Məsələn; Daş Oğuzdan olan Baybican bəy qızı Banıçıçəyi Bayburd qalasının bəyinə verməyə razılaşır (KDQ. 2004: 61). Aruz oğlu Basat Qazan xandan icazə almadan “aqın” edir. Çox güman ki, Duxa qoca oğlu Dəli Domrul da Daş Oğuzda yaşayırdı. Çünki Dəli Domrul susuz bir çayın üzərinə körpü salaraq igidliyi ilə “öyünür” və “keçəndən otuz üç aqça, keçməyəndən dögə-dögə qırq aqça alır” (KDQ. 2004: 95). Belə bir “özbaşnalıq” – xaos təbii ki, İç Oğuzun daxilində ola bilməzdi. Dəli Domrul nə qədər igid, cəsur olsa da, İç Oğuzun qayda-qanunlarından kənara çıxma bilməzdi. Necə ki “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda “bəyləri basıb Qazanın önündə oturan, heç kimə “iltifat etməyən” Əgrəyə Tərsuzamış “yerini göstərir”, Dəli Domrula da İç Oğuzda belə bir “imkan” veril-

məzdi. Dəli Domrul bu “sərbəstliyi” ancaq İç Oğuzdan kənarında-Daş Oğuzda qazana bilərdi. Bu “sərbəstlik” Daş Oğuzdan olması şübhə doğurmayan Dəli Qarcarda da müşahidə olunur. O da Dədə Qorquda deyir ki, “*ay əməli azmış! Ayaqlılar buraya gəldigi yoq. Ağızlılar bu suyumdan içdigi yoq... Əməlinmi azdı?...Əcəlinmi gəldi?*” (KDQ. 2004: 58).

Dastanda bəylərin hansısa hadisənin verdiyi sevinc, şadlıq qarşılığında təşkil etdikləri məclislərin də şahidi oluruq. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Qanlı qoca oğlunun Trabzondan sağ-salamat qayıtması şərəfinə şənlik təşkil edir: “*...Oğhıyla, gəlinlə Qanlı qoca Oğuzda girdi. Göğ ala görğlü çəmənə çadır dikdi. Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Dügün etdi. Qalın oğuz bəglərin ağırlandı*” (KDQ.2004: 153). “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda da Uşun qoca oğlanlarının sağ-salamat geri qayıtmasına sevinir və şənlik təşkil edir, “gumbur-gumbur davullar çalınır. Altın-tuc borular ağrılır. Ala bargah otaqlar dikilir. Atdan-ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır...Şadlıq, yemə-içmə olur” (KDQ. 2004: 153).

“Kitab”ın II, IV, X, XII boylarında oğuz igidlərinin düşmən üzərində qələbədən sonra “*toyum olmaq*” – “qənimət, şadlıq etmək” anlamına gələn mərasim təşkil etdiklərinin də şahidi oluruq: “Qəza mübarək oldu. Oğuz bəgləri toyum oldu” (KDQ. 2004: 93), “Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu” (KDQ. 2004: 50), “Yigit bəglər toyum oldu” (KDQ. 2004: 169).

Dastan boylarında kafirlərin şənlik məclisləri ozan dilində “Şöklü Məlik kafirlərlə şən-şadman yeyib-içüb otururdu” (KDQ. 2004: 44), “Məgər ol gün kafirlərin ağır günləriydi, hər biri yeməkdə-içməkdəydi” (KDQ. 2004: 63) şəklində ifadə olunur. Trabzona gələn Qanturalını kafirlər özgə kimi yox, “doğma” kimi qarşılayırlar və onun şərəfinə məclis qururlar: “...İzzət-hörmət eylədilər. Aq çadır dikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllık al şərab içürdilər. Aluban bunları təkürə gətürdilər” (KDQ. 2004: 107).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, “kitab”ın boylarında təsvir edilən məclislər daşdıqları ritual-semantik məna baxımından bir neçə istiqamətdə təsnif edilə bilər.

1. Bayındır xan tərəfində ildə bir dəfə təşkil edilən İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərinin birgə iştirak etdiyi dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin müzakirəsinə həsr edilən məclis. Çox güman ki, boyları ifa edən ozan da bu ənənəni davam etdirən sonrakı-yeni nəslin xaqanının, sultanının illik məclisində, onun önündə çıxış edir və buna görə tez-tez “xanım hey!”, “məgər sultanım” deyərək ona müraciət edir. Boyların başlanğıcında verilən bu “məclis”lər poetik cəhətdən həm də İnisial-Başlanğıc formul kimi də səciyyəlidir.

2. Oğuz bəylərinin hansısa müşkülünün çözülməsi, istəklərinin həyata keçməsi üçün təşkil olunan “hacət” məclisləridir ki, bu məclislər “ulu toy eləmək, hacət diləmək” məqsədilə təşkil olunur və bu məclis ildə bir dəfə keçirilən rəsmi məclislərdən daşdığı ritual-mifoloji “yük” baxımından seçilir.

3. Oğuz bəylərinin qələbə, sevinc, şadlıq məqsədilə təşkil etdikləri məclislərinin təsviri.

4. Kafirlərin öz aralarında təşkil etdikləri “əyləncə” məclislərinin təsviri.

Son olaraq qeyd etmək istəyirik ki, “Dədə Qorqud kitabı” oğuz epik ənənəsinin elə mükəmməl abidəsidir ki, haqqında nə qədər tədqiqat əsərləri yazılsa da, yenə də araşdırılmağa ehtiyac olan mövzularla aktuallığını qoruyacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev B. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı. Elm
2. Abdulla K. (2009). Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı. Mütərcim
3. Cəfərov N. (1999). Eposdan kitaba. Bakı. Maarif.
4. Ergin M. (1994). “Dede Korkut kitabı”.Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Əliyev K. (2019). Dədə Qorqud (Əsərləri X cildə, VII cild). Bakı. Elm və təhsil.
6. Hacıyev T. (1999). Dədə Qorqud:dilimiz, düşüncəmiz. Bakı.Elm.
7. Həbibəyeva V. (1996). Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı.Qartal.
8. İslamzadə A.(2017). Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturu. Bakı. Elm və təhsil.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud” (2004), Bakı. Öndər.
10. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası. I, II c.(2000).Bakı. Yeni nəşrlər evi.
11. Qafarlı R. (2019). Mifologiya II.Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı. Elm və təhsil.
12. Rüstəm K. (2013). “Kitabi-Dədə Qorqud”:nitq janrları və davranış poetikası. Bakı. Nurlan.
13. Rzasoy S. (2004). Oğuz mifinin paradıqmaları. Bakı. Səda.
14. Tanrıverdi Ə.(2013). “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı. Nurlan

Nizami Adishirinov

Summary

The Khan assembly in “Dede Korkut book”

The "Kitabi-Dede Korkut" stands out among the "Oghuznames" produced by the Oghuz Turks for both the richness of its visual universe and the excellence of its language. Since it entered the scientific community, thousands of investigations have been conducted, increasing its importance. This article discusses the gatherings and ritual-mythological importance of the assemblies and ceremonies described in the

"book"; and their ritualistic and mythological significance in the Oguz people's way of life. It turns out that the Oguz meetings actually had many objectives, and each of these variations is reflected in various linguistic nuances in the singers' language. The article analyzes the key characteristics that set these assemblies apart from one another using examples from the Dresden and Vatican copies. Additionally, viewpoints are shared regarding the social and political affiliation of numerous photographs. These opinions are obviously not the last word.

Низами Адыширинов

Резюме

Ханское собрание в «Книге Деде Коркуд»

«Китаби Деде Коркут» выделяется среди «огузнамов», созданных тюрками-огузами, как богатством визуальной вселенной, так и превосходством языка. С тех пор, как он вошел в научное сообщество, были проведены тысячи исследований, что повысило его важность. В данной статье рассматриваются собрания и ритуально-мифологическое значение собраний и церемоний, описанных в «книге»; и их ритуально-мифологическое значение в быту огузов. Оказывается, у огузских собраний на самом деле было много целей, и каждая из этих вариаций нашла отражение в различных языковых нюансах в языке певцов. В статье на примере дрезденской и ватиканской копий анализируются ключевые характеристики, отличающие эти собрания друг от друга. Кроме того, высказываются мнения относительно социальной и политической принадлежности многочисленных фотографий. Эти мнения, очевидно, не являются последним словом.

Rəyçi: akad. Nizami Cəfərov

Redaksiyaya daxil olma: 18.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 09.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022

Çapa imzalanıb: 16.03.2022

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 6,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı: Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09

Email: edit@adu.edu.az

Jurnalın elektron ünvanı: <http://82.194.16.162:8080/xmlui/handle/123456789/60>

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov, E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili.- Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 15s.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı, Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. – 2016, №1, – s.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex*: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov, E.A.Linguistic analysis of the text. – Baku: Science and Education, – 2017. – p.15.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, – 2016, № 1, – p.p 47-56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов, Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, – 2017. – 15с.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы, Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. – 2016, №1, – с.47 – 56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, –1976, – p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

